

Türkiye’de Kadın Hareketinin Politığı: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler

SERPİL SANCAR

I. Giriş: Kadın Hareketleri ve Farklı Kadın Siyasetleri

Dünyada mevcut siyasal partiler, sendikalar, yerel ve ulusal parlamentolar gibi siyasetin kurumsal mekanizmaları/aygıtları içinde kendine anlamlı bir yer bulamayan azınlıklar, kent yoksulları, kadınlar, eşcinseller, doğal yaşam ve çevre koruma grupları ve benzerlerinin alternatif siyaset tarzı ve alanları oluşturma çabalarına toplumsal hareketler diyoruz. Toplumsal hareket teriminin bir yanda gerilla hareketlerine ve dinsel tarikatlara diğer yanda kadın ve eşcinsel hakları hareketlerine ve daha birçok türde siyasal oluşuma uzanan geniş bir kapsama alanı var.

1. Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler:

Sınıf ve Kimlik Siyasetleri Bağlamında Kadın Hareketleri

Toplumsal hareketlerin farklarını tanımlamak için kullanabileceğimiz anlaşılabilir bir tarihsel ve politik ayırım, eski ve yeni tür toplumsal hareketler ayırımı. Sınıfsal temelli emek ve sendika hareketleri, ulusal bağımsızlık hareketleri, kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde gelişen halk hareketleri, sivil hak hareketleri gibi kökenlerini daha çok on dokuzuncu yüzyılın siyasal dinamiklerinden alan toplumsal hareketler, *eski toplumsal hareketler* olarak tanımlanıyor. Eski toplumsal hareketler esas olarak Marxizm, liberalizm, milliyetçilik/ulusçuluk gibi “büyük ideoloji”lerden etkilenen eşitlik ve özgürlük hareketleriydi. Genel olarak modernleşme/uluslaşma/endüstrileşme dönüşüm süreçlerinde ve siyasal partiler, sendikalar ve parlamentolardan dışlanmışlığa karşı gelişen, eşit paylaşım ve eşit katılım talep eden toplumsal hareketleri bu çerçevede düşünebiliriz.

Bu tarz siyasal hareketlere paralel gelişen kadın hareketleri on dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren hem işçi sınıfı kökenli hem de orta sınıf kökenli kadınları içerdi. Bir yandan emek ve işçi sınıfı temelli hareketlerin bir parçası

olarak sendikal kadın hareketlerinin diğer yandan da başta *suffrage*¹ hareketi olmak üzere doğrudan kadınların eşit vatandaş olarak kabul edilmesi için oy hakkı başta olmak üzere kadınların taleplerini dile getiren feminist hareketlerin eski tür toplumsal hareketlerin beşiğinde doğduğunu söyleyebiliriz. Bugün ise bu tür talepleri ileri süren kadın örgütlerinin benzer bağlamlarda ve benzer gündemlerle hâlâ önemli ve görünür olduğunu ama kadın hareketleri içinde giderek daralan bir alanı kapladığını söyleyebiliriz.

Yeni toplumsal hareketler ise 1970'lerden sonra gelişen ve genel olarak *yeni sol* adı verilen çerçeveden beslenen bir siyaset anlayışı içinden gelişti. Ekolojik çevreyi koruma, küreselleşen savaş eğilimi karşısında silahsızlanma ve barışın sağlanmasını isteyenlerin, kentsel haklar için protestolar düzenleyenlerin, erkek egemenliğine karşı çıkan kadınların oluşturduğu siyasi örgütlenmelere genel olarak verilen ad oldu. Yeni toplumsal hareketleri belirleyen şey ana akım ideoloji ve siyaset tarzlarının görmezden geldiği ya da çözüm için yeterince alan bulamayan grupların siyaset yapma tarzları oldu. Doğrudan ve katılımcı demokrasi, topluluk temelli siyaset, kültürel hakların tanınması ve farklı yaşam tarzlarına saygı, kentsel mekânların sıradan insanlara eşit ve özgür yaşam fırsatları sunabilmesi, sınırsız kapitalist tüketimin reddi ve doğanın korunması gibi değerlerle beslenen ve gelişen bu tür siyasal hareketler yirminci yüzyıl boyunca giderek artan oranda görünür oldular.

Yeni toplumsal hareketler öncelikle toplumsal değer sisteminin, yani bir anlamda yaşam biçimlerinin değişmesini istediler. Yeni toplumsal hareketler radikal demokrasi tarzlarını, çoğul ve kimlik odaklı politikaları benimsediler; merkezi, hiyerarşik, formel siyasal örgütlenmelerin yerine yerele dayalı, tabandan örgütlenen, ağ tipi örgütlenmeleri koyan siyaset biçimlerini geçirdiler.² Yeni toplumsal hareketlerin örgütlenmesi sadece ulusal düzeyde kalmıyor, küresel ölçekte ilişkiler de gelişiyor; aralarındaki yerel farkları tanımlayıp tanımayı önemsiyorlar; kültürel farkların dikkate alınması ve farklılığa dayalı hakların tanınması amaçlanıyor. Kültürel dışlanmaya karşı mücadeleyi amaçlayan bu tür siyasete *kimlik ve farklılık siyaseti* deniyor.

Bugün yaşadığımız dünyada eski ve yeni toplumsal hareketleri birbirinden kopuk ve ilişkisiz, geçişsiz siyasal olgular olarak tanımlamak doğru olmaz. Emek ve sınıf hareketleri olarak tanımlanan siyasal hareketler ile yaşam tarzı ve kimlik hareketleri için mücadele eden siyasal hareketleri, farklı katmanlar ve kesimler halinde, birçok toplumsal harekette olduğu gibi kadın hareketlerinin içinde de farklı katmanlar ve alanlar olarak görmek mümkün.

Feminist tarih yazarlarının dünyada kadın hareketlerini ayrıştırıp sınıflandırırken eski ve yeni toplumsal hareketler ayrımına aşağı yukarı uyan ve esas

1 Erken dönem kadın örgütlenmeleri için bkz. Paletschek, 2004.

2 Bu konuda temel tartışmalar için bkz. Melucci, 1989; Toureine, 1981.

olarak tarihsel dönemleri temel alan birinci dalga ve ikinci dalga kadın hareketi sınıflamasını tercih ettiklerini görürüz. Bu yazıda ben kadın hareketlerinin kendi dışındaki eşitlikçi ve özgürlükçü hareketlerle ilişkisi bağlamında eski ve yeni ayrımını; kadın hareketlerinin kendi içindeki farklılıklara ve tarihsel dönemlere göre ayrımlarını anlatmak için ise birinci ve ikinci dalga kadın hareketi ayrımını kullanacağım.

2. Kadın Hareketlerinin Politik ve İdeolojik Odağı: Feminizm

Tarihsel ve coğrafi ayrımlara bakarak kadın hareketlerinin benzerlik ve farklılıkları üzerine düşünmek istersek, öncelikle her ne türde olursa olsun kadın örgütlenmelerinin feminist düşünce ve örgütler ile ilişkisi ve etkilenme tarzlarına bakmamız gerekir. Feminizm, farklı zaman ve bağlamlarda değişen içeriğe sahip olsa da en genel anlamda erkeklerle kadınların eşit olması gerektiği iddiasına dayanır ve bu nedenle kadınlarla erkekler arasındaki hiyerarşik ilişkilerden doğan eril tahakkümü ortadan kaldırmayı ister. Feminizmin bir diğer önemli iddiası cinsiyet eşitsizliklerinin başka toplumsal hiyerarşilerle/eşitsizliklerle iç içe geçtiğini ve bu nedenle her bir tür toplumsal eşitsizliğin (sınıfsal, etnik, bölgesel vb.) cinsiyet eşitsizliğinden beslendiğini ve ancak birbirini besleyerek birlikte var olduğudur. Bu nedenle toplumsal eşitsizliklerin ortadan kaldırılabilmesi için cinsiyet eşitsizliklerinin de ortadan kaldırılması gerekir.

Feminizm, tarihsel açıdan bakıldığında Kuzey Atlantik coğrafyasında yaşanan erken endüstrileşmenin yarattığı uzun ve büyük dönüşümlerin ürünüdür; kadınların yeni gelişen endüstri toplumlarında ücretli işgücüne ve sivil topluma eşit katılım talebinin adıdır; bu talebi ifade eden bir siyasal düşünceyi ve siyasal örgütlenmeyi temsil eder. On dokuzuncu yüzyılın endüstrileşmiş burjuva toplumlarında kadınların erkekler gibi piyasaya, ticarete, siyasal partilere değil, ev kadınlığına ve sosyal yardım örgütlerine yönlendirilmesine karşı durmaya çalışan bir kadın siyaseti tarzı olarak ortaya çıkan feminizm, cinsiyet ayrımcılığı ve buna dayalı iktidar ilişkilerinin reddi üzerine kuruludur.

Erken endüstrileşme sürecindeki farklı toplumsal gruplara mensup kadınların farklı deneyimleri ve siyasal yönelimleri olmuştur. Orta sınıf ev kadınlarının işgücü piyasasına değil sosyal yardım işlerine (*charity movement*) yönlendirilmesi ile kadın hareketinin ilk kapsamlı eylem alanı olan eşit vatandaşlık-oy hakkı (*Suffrage* hareketi) birbirinden farklı siyasal tarzları temsil eder. Birincisi kadınların erkeklerden farklı ve ayrı (*segregated*) işlerle uğraşıp ayrı dünyalarda yaşamalarına dayalı bir cinsiyetçilik içerirken ikincisi erkeklerin sahip oldukları haklara ve fırsatlara kadınların da sahip olmasını; toplumsal yaşamın her alanına eşit ve aktif katılıma dayalı eşit yurttaşlık hakkı isteyerek yola çıkmıştı. Birinci dalga kadın hareketi olarak tanımlanan, kadınların eşit vatandaşlık talebine dayalı hareket, bütün dünya kadınları için *evrensel kadın hakları* talep edi-

yordu. Diğer yandan erkeklerden farklı kadınlık konumları ve rolleri için haklar talep eden, annelik-eşlik, aile ve *dişil mazbutluk* temelli özgün ve kısmi hak talepleri ile şekillenen kadın örgütlerinin ise tarihsel gelişimleri farklı oldu. Feminizm, kadınları, ailenin bir üyesi olarak değil, bağımsız birey olarak topluma katılmaya çağırırdı; kadınlara sadece anne ve eş olarak toplumsal statü atfedilmesine karşı çıktı. Bu anlamda esas talebi cinsiyet eşitliği değil, dişil rol ve işlevlerin saygınlığı ve toplumca güvencelenmesi olan *muhafazakâr/maternalist* kadın örgütleriyle feministler arasında zaman zaman kesişimler olsa da esas olarak iki farklı kadın siyaset tarzı olarak var oldular.

Farklı tarihsel dönemlerde farklı siyaset tarzlarına dayalı kadın hareketlerinin ortaya çıkış nedenlerini değerlendirirken Nancy Fraser (2010), Birinci Dalga kadın hareketinin devlet kapitalizminin gelişiminin ürünü olduğunu söyler. Endüstrileşme devrimini yaşayan ülkelerde devletin ekonomiyi düzenlemede aktif rol alması ve sınıf mücadelelerini yönetme stratejilerinin önemli bir sonucu olan *sosyal refah politikalarının* gelişiminin kadın hareketlerinin farklı yapılanmasında önemli rol oynadığını belirtir.

Endüstriyel kapitalizmin gelişimi aynı zamanda modern erkek merkezli toplumsal yapıların ortaya çıkışı demektir. Erkeklerin aile reisi, ekmek parası kazanan işçi erkek olarak hukuken ve toplumsal olarak ayrıcalıklı kabul edilmesi,³ aynı zamanda ücretsiz eviçi bakımının evlilik-aile kurumları aracılığıyla sağlanması ve bu dolaylımlarla kadınların emeklerine karşılıksız el konması anlamına gelir. Kapitalist sınıf düzeninin emeğini sömürdüğü erkek işçinin kadınlar üzerindeki otoritesini hukuki, ideolojik ve politik yollardan pekiştirmesi modern erkek egemen cinsiyet rejimlerinin oluşumuna temel olmuştur.

Endüstrileşmenin yeni bir eril tahakküme yol açması ve kadınları erkek deneyimi odaklı toplumsal ilişkiler içinde ikincilleştirmesi ve dışlamasına karşı güçlü bir kadın hareketi gelişti. Kadın hareketinin aklı, ideolojisi ve politik gündemini şekillendiren feminist eleştiri kapitalizmin özel alan-kamusal alan ayrımına dayalı ekonomizmini “özel alan politiktir” diye eleştirdi. Eviçi emeğin dikkate alınması, doğurganlık hakkı, kadına yönelik şiddetin önlenmesi talepleri ile ekonomik eşitlik fikrini kültürel ve siyasal alana doğru da genişletti. Erkek egemenliği eleştirisi geniş bir toplumsal pratik alanını kapsamaya başladı. Bir yandan sol sendikal hareketler içindeki erkek merkezilik ve cinsiyetçilik eleştirisi, diğer yandan antiempyalist ya da siyah özgürlük hareketleri içindeki kadın hakları mücadelesi kadın haklarından ne anlaşılması gerektiğini adım adım tanımladı.

Endüstrileşmiş merkez ülkelerde siyasetin liberal ve radikal kanatları ile eklemlenen kadın hareketleri kendi sorunlarını çözmeye odaklanan bir gündem yarattı. Erkekler ile kadınlara eşit ücret ödenmesi, cinsel tacizin görünür kılı-

3 Endüstriyel kapitalizmin yarattığı erkeklik ve aile dönüşümleri için bkz. Sancar, 2009.

nıp önlenmesi, eşit mesleki eğitim ve geleneksel erkek mesleklerine kadınların girişinin teşvik edilmesi, olumlu ayrımcılık, kadın mesleklerine eşdeğer statü, eşit temsil fikrinin kabul ettirilmesi, vb. talepler için mücadele ettiler; taleplerini politikalar ve hukuki düzenlemeler haline getirerek devlet kurumlarının uygulamalarına dahil edilmesini sağladılar.⁴

Endüstrileşmiş coğrafyalarda feminist siyaseti doğuran şey çalışan erkeğin eşi ve anne kimliğinden ücretli kadın işgücüne dönüşümün yarattığı çelişkilerdi. Bu durum eril tahakkümün yarattığı bağlardan kopma arzusunu doğurdu. Bugün bazı feministler kadınların ekonomik özgürlüğü için kadınları ücretli işgücü haline getirmenin ve eşit ücret politikalarının kadınların zaferi olduğu kadar kapitalizmin de—kadın emeğini sömürü düzenine eklemeye anlamında—zaferi olup olmadığını da tartışıyor.⁵

3. Endüstrileşmenin Farklı Etkileri: Farklı Feminizmler mi?

Erken endüstrileşmiş toplumlarda kadınların ücretli istihdamının hızlı artışı ile gelişen kadın hareketlerinin kadınlar ve erkekler arasındaki eşitliği sağlamayı başardığını söylemek bugün için hâlâ mümkün değil ve dünyada hâlâ kadınların yaptığı işler değersiz ve düşük statülü durumda. Bugün dünyada profesyonel meslek sahibi beyaz, orta sınıf kadınlar, erkeklere benzer iş koşullarında çalışmalarına rağmen hâlâ ayrımcılıklar ve dışlanma ile karşılaşmaları nedeniyle cinsler arasında her anlamda eşitlik talep eden bir kadın siyasetini savunmaya devam ediyorlar. Bu anlamda eşitlik talepleri bu tür kadınların yaşam deneyimlerinden çıkan bir siyaset tarzı.

Linda Nicolson (2008) farklı kadın hakları hareketlerini ve farklı kadınlık deneyimlerini yaratan nedenin farklı istihdam koşulları olduğunu söyler. Endüstrileşmiş toplum deneyimleri içinde azınlık (siyah, etnik veya ırksal azınlık) ve alt sınıf kadınların istihdam koşullarının orta sınıf profesyonel kadınlardan çok farklı oluşu nedeniyle farklı kadın siyasetlerinin ortaya çıktığını vurgular (Nicolson, 2008). Toplumun bu kesimlerinde yaşayan kadınlar kendi sınıfindan erkeklerin sahip olduğu yaşama ve çalışma koşullarıyla eşitlenmeyi talep edecek koşullarda çalışmıyorlar; çünkü kendi sınıflarından erkeklerin öyle arzulanacak çalışma koşulları yok. Bunun yerine daha çok beyaz orta sınıf kadınların profesyonel istihdam koşullarından ve sahip oldukları haklardan yararlanma arzusu ile hareket ediyorlar; bu nedenle kendi farklı konumlarına bakarak kendi farklılıklarını tanımlamaya çalışıyorlar. Bu durumdan feminist siyasetin en önemli tartışma alanlarından biri olan kimlik ve farklılık tartışmaları ortaya çıkıyor (agy., s. 154).

4 Bu gelişime devlet feminizmi de deniyor. Bu konuda bkz. Outshoorn ve Kantola, 2007.

5 Bu tartışma için bkz. Hester, 2005.

İkinci dalga kadın hareketlerinin önemli bir odağı hem orta sınıf meslek sahibi kadınlarının hem de işçi sınıfı kadınlarının aynı zamanda evde ve işte çift vardiya çalışır oluşuydu (çifte kariyer-çifte kimlik). Bu durum farklı sınıftan kadınların eşit ücret talepleri yanı sıra annelik ve ev işleri sorumluluklarıyla uyumlu çalışma koşulları için mücadele etmelerine yol açtı. İkinci dalga kadın hareketinin politik aklı ve dili olan feminizmin aile-evlilik-annelik üçgeninde kadınların kısıtılmışlığına ve özel alanın dışlaştırılmasına yönelttiği eleştirisi bu nedenle kadınların somut yaşamlarının dönüşümüne dair önemli sonuçlar yarattı. Bu bağlamda cinsiyetçi roller ayrışmasına karşı güçlü bir eleştiri her zaman kadın hareketlerinin odağı oldu. “Özel alan politiktir” sloganı feminist eleştirinin hâlâ gücünü ve önemini koruyan ve kadın hareketlerini şekillendiren bir bakış açısıdır.

İkinci dalga kadın hareketlerinin gelişiminde en önemli etken 1968 ve sonrasında gelişen yeni sol hareketlerdi. Yeni sol hareketler feminist eleştiriden çok etkilendi; bu iki önemli toplumsal hareket, birçok tartışma ve gerilim içerse de, eşzamanlı, etkileşimli iki önemli özgürlük hareketi olarak yirminci yüzyılın son çeyreğinde, özellikle Kuzey Atlantik toplumlarında modern siyasal yaşamı çok yakından şekillendirdi. İkinci dalga kadın hareketlerinin kurucu ve aktif öncülerinin çoğu yeni soldan gelen kadınlardı: Üniversite eğitilmiş, orta sınıf, çifte kariyer yaşayan kadınlar... Alt sınıf kadınlar zaten çoğu zaman part-time, esnek vardiya sistemi ile çalışarak ve erkeklerden ayrı yerlerde ve farklı iş yaptıkları için siyasal talepleri cinsiyet eşitliğinden çok, ücret ve anneliğe dayalı sosyal yardımlar odaklı oldu. İkinci dalga kadın hareketlerinin beslendiği koşullar içinde yeni solun yanı sıra siyah özgürlük hareketini de—özellikle farklı haklar ve talepler geliştirme bağlamında—saymak gerekir.

Bu bağlamda, yeni sol hareketlerden farklı olarak, bazı sol örgütlerinin feminist eleştiriye çok mesafeli ve soğuk kaldığını hatırlatmak gerekir. Bu tür sol örgütler ve bu örgütlerin sosyalist kadınları çoğu zaman feministlerin sınıf hareketini böldüğünü ve kadın hareketinin kapitalizme hizmet ettiğini söylediler. Bu anlamda solun bir bölümünün feminist eleştiriye içselleştirmeyerek birçok sol örgütte cinsiyetçiliğe karşı duyarsızlığın bugünlere kadar taşınmasına yol açtılar.

Endüstrileşmenin ürünü olan sınıf siyaseti ile Kuzey Atlantik coğrafyasında eşzamanlı gelişen feminist hareketler güney ülkelerde benzer biçimde tekrarlanan bir deneyim olmadı. Dünyanın geri kalanında endüstrileşmeden kentleşme, demokratikleşmeden modernleşme ve emperyalist tehdit koşullarında milliyetçi/ulusçu otoriter rejimlerin gelişim koşullarında ortaya çıkan kadın hareketleri farklı dinamiklerle şekillendi.

4. Küreselleşen Kapitalizmin Etkisi:

Kimlik ve Farklılık Siyasetleri Etkisinde Kadın Hareketleri

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde Sovyetler Birliği'nin dağılması, Soğuk Savaş siyasetinin sona ermesi ile birlikte 1990'lardan itibaren dünyada farklı siyasal dinamiklerin geliştiğini görüyoruz; kapitalizmin yeni küresel gelişim hamlesiy-le şekillenen bir dünya ile karşı karşıyayız. Kamu girişimciliğinin ve sosyal refah kurumlarının özelleştirilmesi, fiyat-piyasa serbestliği gibi yeni-liberal uygulamalar bağlamında ortaya çıkan yeni cinsiyet eşitsizlikleri söz konusu. Kadınların yaşadığı eşitsizliklere karşı gelişen kadın siyasetleri, ekonomik fırsatların eşit paylaşımından çok, kimlik ve farklılık siyaseti temelinde kendilerini tanımlamaya başladılar. Evrensel, kapsayıcı kadın sorunları tanımlarına dayalı *kadınların ortak ezilmesi/kadınların ortak çıkarı* iddiası kısmi bir paradigmaya dönüştü. Yeni feminist akımlar küreselleşmenin kapitalist içeriğini eleştirerek erkeklerle kadınların eşitliğini talep etmek yerine küreselleşmenin Batı odaklı değerlerine, ulus-devletin etnik azınlıkları dışlama siyasetine yöneldiler.⁶

Küresel kapitalizm, yeni etkisi altına aldığı coğrafyalarda sınıfsal haklar temelinde örgütsüzlüğü destekledi; emek örgütlenmelerinin olmadığı sermaye cennetlerinde kapitalizm gelişti; sermaye ucuz kadın emeğine yöneldi. Erkek egemen toplum eleştirisine dayanan feminist siyaset küresel üretim zincirlerine *iki ücretli çalışmam* olan *ailenin kadını* olarak eklemelenen ve bu nedenle farklı talep ve gereksinimleri olan bir kadın kitlesi ile karşılaştı. Bu bağlamda karşı karşıya olunan koşullar endüstrileşmiş merkez ülkelerdeki erkek egemenliğine karşı feminist haklar hareketine benzemiyordu. Belli bir koruyuculuğu olan cemaatçiliğin, kamucu devletçiliğin çöküşü, sosyal refah politikalarının gerileyişi kadınların koruyucu bir şemsiye olarak aile ve akrabalık ilişkilerine sığınmalarına yol açtı. Yeni liberal politikalar sonucu kadın örgütleri, kadın özgürleşmesi için mücadele eden örgütler olmaktan çok, yok olan kamu hizmetlerini üstlenecek projelerinin yürütücüsü olarak STK'laştılar.⁷ Erkek egemenliğini yok etmek ile mücadeleden çok sosyal yardım taleplerinin desteklenmesi, işgücüne erkeklerle eşit katılım yerine mikro-kredilerle kadın emeğinin üretkenleştirilmesi gibi gelişimler kadınların yeni taleplerini şekillendirdi.⁸

Kadınların ezilmesine yol açan erkek egemenliğinin modern toplumların evrensel karakteri olduğunu vurgulayan feminist hareket 1990'lardan itibaren, özellikle batılı olmayan feministlerden ciddi bir eleştiri aldı. Sadece kadın ola-

6 Feminist literatürde farklılık ve kimlik tartışmaları için bkz. Benhabib, 2002; Fraser, 2003, 2005; Young, 2002.

7 Bu konudaki ilk ve önemli bir çalışma için bkz. Alvarez, 1999.

8 Bu dönüşümlerin tartışması için bkz. Weir, 2008.

rak değil aynı zamanda sömürgeci rejimler tarafından da ezilen, dışlanan kadınların farklı kadınlık deneyimlerini batılı feministlerin görmezden geldiği ve bu nedenle farklı kadın kimliklerinin ve örgütlenmelerinin kaçınılmaz olduğu söylendi.⁹ *Farklılık ve kimlik siyaseti* olarak adlandırılan bu tür siyasetler içinden gelişen kadın hareketleri bütün kadınların ortak bir gündem etrafında örgütlenmesi yerine, farklı kadın hakları gündemlerini birbiriyle ilişkilendiren platform ve koalisyon tipi örgütlenmeleri kurmak için stratejiler geliştirdiler; ulusal düzeyde örgütlü olmaktan çok yerel ve küresel çapta örgütlenmeyi önemser oldular.¹⁰

Batı'nın endüstrileşme-erkek merkezli modernleşme süreçlerinde doğan kadın ve erkek eşitliğine dayalı feminizmin artık dünyanın geri kalanı için geçersiz olduğu iddiasını kolayca kabul etmek oldukça zor. Örneğin Lisa Atkins (2004) yeni zamanlarda küresel kapitalizme eklemlenen geçiş toplumlarındaki modernleşmeye eşlik eden toplumsal ve kültürel değişim dinamiklerinin feminizmi yok etmediği, tersine yeni biçimlenme ve dönüşümlerle yeniden şekillendirdiğini söylüyor. Bu konu bir süre daha önemli tartışmaların konusu olacağına benziyor.

Küreselleşen kapitalizmin postfordist esnek üretim biçimlerini giderek artan oranda kullanmaya başlaması ile sınıf siyasetinin temeli olan fabrika üretiminin yerine üçüncü dünyaya taşınan ve atölye tipi eve iş verme, taşeron ile üretim gibi farklı üretim tarzları gelişti. Bu durum merkez kapitalist ülkelerde endüstrisizleşme (*de-industrialization*) ve küresel kapitalizm etkisindeki coğrafyalarda ise küresel üretim zincirine eklemlenme etkisi yarattı. Küreselleşen kapitalizmin yeni üretim alanları olan güney ülkeleri (eski üçüncü dünya) ihracata dayalı piyasa ekonomisi politikalarını benimsedi. Bu durum küresel üretim zincirine eklemlenen yeni emek türleri yaratırken ucuz kadın emeği de küresel kapitalizmin en önemli bileşenlerinden biri haline geldi. Öte yandan Dünya Bankası'nın mikro-kredi politikaları da küresel kapitalizmin istediği evde üretimi destekledi.

1990'larla birlikte güney ülkelerinde küresel üretim zincirlerine eklemlenen piyasalarda hızla gelişen hizmet sektörü kadın ağırlıklı bir istihdam modeline dayandı. Ulaştırma, kamusal hizmet destekleri, ticaretin destek hizmetleri, sigorta, emlak, finans kurumları, FIRE (*finance, insurance, real estate*) kadın emeği ağırlıklı alanlar oldu. Bu gelişimler yatırımların üretimden finans alanına kaymasını da getirdi. Dünyaya yayılan yeni istihdam biçimleri endüstriyel

9 Braig, M. ve Wolte, S., 2002; Nighar, 2000, 2002; Wichterich, 2002.

10 Özellikle BM düzeyinde bu tür örgütlenmeler için iki temel araç geliştirildi: *network*'ler oluşturma ve *caucus* tipi küresel tartışma modeli. Bunun detayları için bkz. Ruppert, 2002.

kapitalizmin temeli olan evli kadının ev kadını olarak kalmasına karşı dinamikleri geliştirmeye başladı. *Sosyal refah devleti feminizmi* evli kadının çalışmaması ya da part-time çalışması üzerine dayalı idi. Esnek üretim ve küresel üretim zincirinin gelişimi eve iş verme sistemi erkek işçilere “aile geçim ücreti” ödeme gereğini ortadan kaldırdı. Aile, herkesin çalışması ile oluşan ortak gelir havuzuna dayalı yeni bir geçim stratejisine dayanmak zorunda olan bireylerden oluşmaya başladı. Bu durumun sonucu olarak, kadınlar üzerindeki erkek egemenliği dönüşümlere uğramaya başladı. Bu dönüşümün tanımının nasıl yapılacağı bugün için hâlâ en çok tartışılan konular arasında. Küreselleşen kapitalizmin niteliksiz kadın işgücüne sunduğu fırsatlar ulusötesi hizmetçilik ve seks işçiliği, enformel sektörlerde ihracata yönelik atölye işçiliği, mikro-kredili girişimcilik ile küresel ailenin geçimini sağlamak için para kazanmaya çalışmak oldu.¹¹

5. Ortak Çıkardan Farklı Çıkara: Farklı Ezilmişlikler ve Farklı Feminizmler¹²

Özgürlükçü sol hareketlerin ve sınıf siyasetlerinin çağdaş ve partneri feminist hareketler “ortak çıkar” temelli bir siyaset öneriyordu. Kadınların erkek egemenliğine karşı aynı amaç ve aynı talepler etrafında örgütlenmesi gereği vurgulanırken, bu hangi sınıf mensubu olursa olsun bütün kadınların erkek egemen düzen tarafından bir biçimde ezildiği, dışlandığı, eviçi alanda emeğine karşılıksız el konulduğu iddiasına dayandırılıyordu. Feminist örgütlenmelerin temeli bütün kadınların erkek egemenliğinden benzer biçimlerde ortak bir kaybı olduğu iddiasıydı ve erkek egemenliğine başkaldırmakta bütün *kadınların ortak çıkarı* olduğu iddiası kadın hareketlerinin kurucu temel ilkesi oldu. Bu ilke kadınların evrensel hakları ve herkes için eşitlik ve özgürlük siyasetinin bir parçası olarak siyaseti şekillendirdi.

Oysa dünyanın başka yerlerindeki kadınlar kendilerini feminizmin bu *evrensel ezilme ve ortak çıkar* siyaseti içinde görmedi. Tersine bu feminizm tarafından kendilerini ikincilleştirilmiş ve dışlanmış, “öteki” kılınmış hissettiler;¹³ kendilerine atfedilen kültürel farkları bu kez kendilerini tanımlamak için kullanmaya, bunu politik bir dile dönüştürmeye başladılar. Kendilerini Batı kültüründen farklı bir yaşam tarzının temsilcisi olarak tanımlayarak kendi farklı kültürel kimliklerinin tanınmasını talep ettiler. *Kültürel tanınma ve kimlik siyasetleri* olarak tanımlanan bu yaklaşım azınlıkları, etnik grupları, dini cemaat-

11 Bu konudaki gelişimlerin tartışıldığı kaynaklar için bkz. Desai, 2002.

12 Farklı ezilmişlikler ve farklı kadın çıkarları olabileceğine ilişkin temel tartışmalar için bkz. Molyneux, 1998; Cocburn, 2000; Beckwith, 2001.

13 Evrensel kadın ezilmesine dayalı kadın hareketinin dönüşümü ile ilgili tartışmalar için bkz. Epstein, 2001, 2002a, 2002b.

leri ve farklı ırksal aidiyetlerin batılı kapitalist değerlerce dışlanması karşısında yeniden-içerilme—tanınma talebi içinde şekillendi.¹⁴ Batı'nın homojenleştirici modernleşmesi ve liberal temsili demokrasi kurumlarını eşit statü ile içermeye iddiası karşısında hâlâ “ötekiler” olarak tanımlandığını söyleyenler için kendi farklılıklarını kapsayıcı yeni bir eşitlik tanımı gerekiyor.

Kuzey Atlantik coğrafyasından farklı olarak erken endüstrileşme deneyimleri yaşamamış *Batı-dışı* coğrafyalardaki kadın örgütleri batılı kadınların deneyimlerinin evrensel olduğu ve bu deneyimlerin diğer coğrafyalardaki kadınların yaşamlarında tekrarlanacağı iddiasına karşı önemli eleştiriler geliştirdiler.¹⁵ Bu çıkış noktası bize dünya üzerindeki bütün kadınların erkek egemenliğinden doğan ortak ezilmişlik yaşadığı, dolayısıyla ortak hedefler etrafında bir *kadın dayanışması siyaseti* örgütlemek gerektiği önerisini sorgulamaya götürüyor. Bu tartışma kadınların sadece kadın olmaktan doğan ortak kadın çıkarları olduğu iddiasını tartışmamızı gerektiriyor.

Burada sorulması gereken temel soru kadınların bir politik kategori olup olmadığı, daha doğrusu kadınların ne zaman bir politik kategori haline geldiğidir. Kadınlık biyolojik temelli ontolojik bir kategori midir? Eğer öyleyse bundan bir politik ortaklık türetmek özcülüktür. Farklı olduğu iddia edilen kadınlıklar, öyleyse nereden kaynaklanmaktadır? Jill Vickers (2006a, 2006b) *kadınların* çıkarı kavramını tekil olunca ontolojik, çoğul olunca politik anlamda kullandığını belirtiyor. Vickers, kadınların ortak çıkarı olup olmadığını belirleyen şeyin örgütlü çıkar tanımlaması ve temsili olduğunu belirterek ancak kendini örgütlü tarzda ifade eden ve ortak ya da farklı çıkarları olduğunu söyleyen kadın gruplarının ortak örgütlenme ya da bir dayanışma siyaseti aracılığıyla kendilerini ifade edebileceğini ve bu noktadan itibaren kadınların çıkarlarından bahsedebileceğimizi söylüyor.

Ortak ya da farklı kadın çıkarlarının varlığı meselesinin önemli olduğu politik nokta, bu farklı çıkarlar arasındaki örgütlenmenin ve çatışma çözümlerinin nasıl yapılacağı meselesi. Farklı kadınlıklar arasındaki ilişkiler ister *ortak örgütlenme* isterse *kadın dayanışması için koalisyon kurma* olsun, sorun, egemen kurum, sınıf, statüde olan grup mensubu kadınların diğer bütün kadınlar adına konuşmasını ve sorun tanımlamasını eleştirmek ve engellemektir. Kadınların erkeklerden farklı çıkarları vardır; kadınların birbirinden farklı çıkarları da olabilir. Aynı zamanda kadınların farklı gereksinimleri arasında çatışma ve geri-

14 Genellikle çokkültürlülük siyasetleri olarak tartışılan bu oluşumlar için bkz. Anthias, 2002; Volpp, 2001.

15 Bu konuda en fazla öne çıkan yaklaşım olarak postkolonyal eleştirinin önde gelen kaynakları için bkz. Mohanty, 1988; Türkçeye çevrilmiş önemli kitabı için Mohanty, 2009; Mohanthy, Russo ve Torres, 1991; Bhabha, 1994, 1999; Spivak, 1990; Narayan, 1997..

limler de söz konusudur. Beyaz orta sınıf kadınların çocuk ve ev işlerini yapan siyah, göçmen, azınlık kadınlar arasında olduğu gibi... Ama neresinden bakarsak bakalım ortak/farklı çıkar tanımını ancak kendi adına konuşabilen bir politik özne haline gelmiş kadınlar için söz konusu olur ve bu anlamda kadınlara özgü çıkarların olduğu iddiası önemli ve vazgeçilmez biçimde gereklidir. Çıkar ancak örgütlü kadınların dile getirdiği anlamları içerir ve onun ötesinde kalan kadınların bu çıkarlara dahil olup olmadığının tartışılması da çok anlamlı değildir.

Feminist olmak ile farklılık siyasetinin ilişkisini tartışmanın bazı önemli dönüşümlere yol açtığını söyleyebiliriz. Feminist siyasetin alanının yeniden tanımlanması açısından bakıldığında, eril tahakküme karşı mücadele kadınların insan hakları için mücadeleye—en azından söylemsel düzeyde—dönüştü (Ruppert, 2002). Feminist siyaset ile diğer kadın siyasetleri arasındaki farkın ne olduğunu belirleyen şey, feminizmin devletin, siyasal partilerin, etnik ya da inanca dayalı veya cemaatçi toplumsal hareketlerin karşısında bağımsız/özerk feminist örgütlenmenin sürdürülmesi ve temellendirilmesi oldu. Ama aynı zamanda feminist siyasal eylemin, kadınları bireysellik bağlamında kavrayan bakış açısı ailesel, yerel, ulusal ve ulus-ötesi alanlara genişledi. Temel feminist örgütlenme stratejileri bu bağlamda yeniden somutlandı: Kadınların kişisel olduğu iddiasıyla siyaset dışı bırakılan sorunlarını özerk kadın örgütleri aracılığıyla siyasal kılmaya çalışmak; devletin içinde veya ona karşı durarak eril tahakküm mekanizmaları ile mücadele ederek kadınlar lehine yaşamı dönüştürmek; devletin eril karakterini değiştirmek ve bunları yapmak için yerel, ulusal ve ulusötesi koalisyonlar ve iletişim ağları (*network*) oluşturmak.¹⁶

II. Küresel Kadın Hareketi

Farklı feminizmler tartışmasının arkasında kadın örgütleri arasında dünya çapında giderek genişleyecek ilişki ağları ve ortak bir gündem oluşturma arzusu yatar. Aslında 1990'lı yıllardan bu yana gelişen ulusötesi (*transnational*) kadın örgütlenmeleri bir *küresel kadın aklı* oluşturma çabasının ürünüdür. Bence bu oluşuma *küresel kadın hareketi* diyebiliriz. Yakın zamanlarda ulusaşırı örgütlenen her tür toplumsal hareketlerin sayısında önemli artışlar olduğunu ve bu tür örgütlenme sayısının 1970-95 arası en az beş kat arttığını görüyoruz (Cohen, Robin ve Shirin, 2000).

1990'lı yıllarda gelişip güçlenen küresel kadın hareketinin temelini CEDAW ve “Pekin Eylem Planı” oluşturur. Bunu “*kadının insan hakları*”nı evrensel ve ortak bir değer olarak savunan kadın hakları siyaseti olarak tanımlayabiliriz.

16 Bu tartışmalar için bkz. Manisha, 2006; Shirin, 2004; Naples, 2002; Naples ve Desai, 2002.

Kadınların hem genel hem özgün nitelikli ezilmişliklerini ortadan kaldırmak için küresel bir gündem yaratmaya çalışmak, bunun için ittifaklar, ağ örgütlenmeleri ve koalisyon siyasetleri inşa etmek ve bunun sonucu oluşan siyasal gündemi dünyanın her yerinde yerel ve ulusal gündemlere eklemek; bugün küresel kadın hareketinin en kısa tanımı böyle yapılabilir.

Küresel kadın hareketinin yarattığı evrensel kadın hakları söylemi tek tek hükümetlere kadın haklarına yönelik hak ihlalleriyle mücadele etmeleri için meşruluk sağladı ve birçok ülke çok yeterli olmasa da bu doğrultuda önemli yasal ve politik reformlar yaptılar. Bu durum küresel kadın hareketinin gündemini oluşturmada çok etkin olan birçok feminist örgütün meşrulaşmasını sağladı. Küresel kadın hareketinin gelişiminde en önemli etken de Birleşmiş Milletler'in CEDAW'a dayanarak sağladığı meşruluk ve hukuki çerçeve oldu.

Küresel kadın hareketinin kurumsal çatısı Birleşmiş Milletler oldu. Kurulduğu 1945'ten bu yana BM'nin gündeminde kadın sorunu ve cinsiyet eşitsizliği hep vardı; bu bakış zaman içinde hem gelişti hem de farklı bağlamlara göre değişti; paradigmlar güncellendi ve kadın örgütlerinin etkileri ile sürekli yenilendi. 1970'lere kadar kadın sorunları genel olarak ayrımcılık paradigması içinde ele alındı ve kadınlar ayrımcılığa uğrayan bir grup olarak tanımlandı. 1970'lerden itibaren ise toplumsal eşitlik, kalkınma ve azgelişmişliğin önlenmesi, sömürüye karşı çıkılması tartışmaları dünyada geniş kabul gören siyasal paradigma haline geldi ve bu kadın sorunlarının ele alınış paradigmasını kendi bağlamına kaydırды. Bu nedenle kadınların gelişimi ve daha sonra da güçlenmesi (*empowerment*) terimleriyle ifade edilen bir içerikle sorunlara bakılmaya başlandı. Bugün için egemen olan paradigmanın "kadının insan hakları" kavramı (Ertürk, 2005, s. 93) etrafında şekillenen bir *küresel kadın hakları siyaseti* olduğunu söyleyebiliriz.

1. Küresel Kadın Hareketinin Gündemi

Kadınların sorunları ve çözümlerini tanımlayan uluslararası metinlere, örneğin CEDAW metnine baktığımızda gördüğümüz çeşitlilik oldukça çarpıcıdır. Üç temel politika düzenleme alanının bu süreçte birbirinden ayrıştığını görebiliriz.¹⁷ Bunların ilki toplumsal ve ekonomik gelişme ve kalkınma açısından bakılarak kadınların dışlanması ve gereksinmelerinin algılanmasını engelleyecek politikaların ve stratejilerin öngörülüp uygulanmasıdır. Bu alan *kalkınma-gelişme politikalarının kadınları içermesi* olarak tanımlanabilir. Gündemin ikinci politik alanı dünyada silahlı çatışma, savaş, etnik ayaklanma ve etnik temizlik, soykırım, güvensizlik yaratan siyasal gerilim ve zorla göç koşulları vb. durumlar-

17 Bu sınıflama için bkz. Braig ve Wolte (2002) içinde, "Introduction: Common Ground or Mutual Exclusion? Women's Movement and International Relations."

da kadınların yaşadığı sorunların ele alınmasıdır.¹⁸ Üçüncü gündem konusu ise küresel kadın hareketinin en yaygın örgütlenme ve politika geliştirme alanı olan “kadının insan hakları” kavramı aracılığıyla gerçekleşti. Modern hukukun “kamu sorumluluğu” dışında tuttuğu özel yaşamda özellikle evlilik ve aile ilişkileri içinde kadınların karşılaştığı cinsel şiddetin, ayrımcılığın ve bağımlılığın insan hakkı ihlali olarak tanımlanmasını sağlamak kadın örgütlerinin mücadelesinin önemli bir başarısı oldu.

Erkek egemenliğini yaratan aile, piyasa, evlilik, heteroseksüellik gibi eril tahakkümü besleyen kurumsal ve ideolojik ilişkilere feministlerin yönelttiği radikal eleştirinin dili ve kavramsal çerçevesi dünyanın her yerinde aynı ölçüde benimsenmedi. Örneğin erkek egemen topluma karşı bir siyaset dili benimsenmesi radikal bulunurken çoğu zaman sadece kadınların ezilmesi ve dışlanmasına karşı çıkan bir bakış açısıyla yetinildi. Özellikle İslami temelli kadın hareketlerinin bu içeriği çok taşıdığı söylenebilir.

Bu farklılaşmalar, farklı kadınlık deneyimlerine ve kurtuluş hedeflerine işaret ediyordu. Bu durum daha ortak ve daha renksiz bir dilin gelişmesine yol açtı. Kadınların özgürleşmesi yerine kadınların güçlendirilmesi gibi daha ortalama bir dil içerisinden, daha geniş uzlaşmalar sağlanabildi. “Nötr”leşen dil kadınların güçlen(diril)mesi” [empowerment] ve “kadınların insan hakları”nın [women’s human rights] korunması terimleriyle konuşulmaya başlandı. Bu yeni ve daha “nötr”leşmiş dil, küresel ölçekte farklı deneyimleri, bakış açılarını ve yaklaşımları kendi kapsamına alabilecek şemsiye kavramlar ve terimler haline geldiler ve bu gelişim küresel düzeyde farklı kadın örgütlenmelerinin birbiriyle ilişkilmesini ve birbirinin dilini ve deneyimlerini anlama olanaklarını genişletti; *kadınların güçlendirilmesi* ve *kadının insan hakları* yaklaşımı küresel düzeyde kadın hareketlerinin istikrarını sağladı, daha kapsayıcı ortak ahlaki ilkeleri oluşturdu; farklı sorun alanlarını tek bir şemsiye altında toplayabildi; özellikle hem devletin kurumsal yapısını ve kamu politikalarını dönüştürmede hem de sivil siyasal eylemleri örgütlemeye uygun bir çerçeve ve içerik sağladı (Ruppert, 2002).

Kadının insan haklarının korunması için BM şemsiyesi altında geliştirilen stratejiler, küresel bir kadın siyasetinin temeli ve meşrulaştırılma çerçevesi olurken aynı zamanda ulusal ve yerel düzeyde hükümet politikalarını dönüştürmek için “yönetişim” (*governance*) ilkesini ileri sürerek etkili olmaya çalıştılar ve bu bağlamda “siyasetin küreselleşmesi”ne de önemli katkılar yaptılar.

2. Küresel Kadın Hareketinin Başarıları ve Başarısızlıkları

1970’lerden başlayarak 1990’ların sonuna gelindiğinde BM aracılığıyla dünyanın bütün devletlerine evrensel düzeyde bir kadın sorunun varlığını ve bunun

18 Bu alandaki çalışmaların bir değerlendirmesi için bkz. Akgül, 2011; Reinmann, 2002.

çözümü için gerekli politikaları uygulama gerekliliğini kabul ettiren küresel kadın hareketinin başardıklarını, bu süreçte yitirdiklerini ve gelecek için vaat ettiklerini tartışmak gerekiyor. Dünyanın başka coğrafyalarındaki kadınları ortak sorunlarını çözmek üzere ortak bir akıl geliştirmeye çağırın ve ortak hareket etmeyi amaçlayan bir kadın siyaseti, bu arada birleşme adı altında (ya da yanı sıra) dışlama, başkalaştırma ve bir hiyerarşi oluşumuna da yol açtı mı? Bu sorunun yanıtını tartışan feministler farklı farklı yerlerden bakarak farklı noktalara ışık tutuyorlar.

Küresel kadın hareketinin, BM çatısı altında ve uluslararası siyasetin “kurulu düzen”ine dahil mekanizmaları kullanarak, yani devlet düzeyinde delegasyonlarla temsil edilen toplantılar aracılığıyla gerçekleşmesi, kaçınılmaz olarak kadın örgütlerinin ancak belli sınırlar içinde söz ve temsil olanağına sahip olabilmesine yol açtı. Ama yine de CEDAW metnine de yansıdığı gibi, kadın sorunlarının çözümünde yerel ve ulusal farklılıkları gözetken çözümlerin bu süreçlerde kendine yer bulabildiğini görüyoruz. Bu süreçte kadın örgütlerinin dönüştürücü rolü ve siyasal araç olarak meşruluğu kabul edildi; hükümet politikaları da dönüşümü gerçekleştirecek aktörler arasında yer aldı.

Küresel kadın hareketi, yeni liberal ekonomik politikaların ve yeni bir küresel kapitalistleşme hamlesinin egemen olduğu bir dönemde ortaya çıktı. Bu durum kadın örgütlenmeleri açısından yeni bir küresel-ulusal-yerel siyaset dinamiği yarattı. Ulus-devlet ötesi iletişim ve örgütlenme olanaklarının geliştirmesi ile kadınlar farklı bölgeler ve ırklar arasında ulusötesi ilişkiler kurup, deneyim ve görüş alışverişi yapmayı öğrendiler. Küresel kadın hareketinin kadının insan hakları siyaseti, yeni liberal piyasa odaklı politikaların etkisiyle, yani sivil toplum kendisinin bir amaç haline geldiği bir siyasal ortamda gerçekleşti. Bu bağlamda geniş halk kitlelerinin yaşam kalitesini yükseltmeyi amaçlayan “kalkınmacı” sosyal politikalar yerini piyasa odaklı politikalara bıraktı; yani ticaret yapanların önceliklerinin gözetildiği ve onların ahlaki değerlerinin egemen olduğu dünya siyasetinin bir parçası olmak durumunda kaldı.¹⁹ Bu nedenle örneğin yoksullaşmanın ciddi bir hak ihlali olarak tanımlanması güçlü bir dirençle karşılaştı. Kadının insan hakları perspektifi aslında militarist ve baskıcı rejimlere karşı geliştirilen insan hakları çerçevesinden çıkmıştı. Ama küresel kadın hareketi küresel militarizmin ve askeri uygulamaların yarattığı sorunları kadın siyasetinin gündemine taşıyamadı. Bu süreçte birçok küçük, yerel ve farklı deneyimleri temsil eden kadın örgütü dışlandığını iddia etti. Kuzey-güney bölünmesinin daha belirgin hale geldiği bir sürecin yaşandığı söylendi; kuzeyli bazı *beyaz kadın* örgütleri, bütün bu içerikleri belirledikleri halde, dünyanın geri

19 Bu konudaki tartışmalara örnek olarak bkz. der. Hosford ve Kozol, 2005; Walby, 2005; True, 2003.

kalanındaki kadın sorunlarına yeterli duyarlılığı göstermedikleri için eleştirildiler. Bu sürecin tek kutuplu Batı egemenliği ortamında gerçekleştiği ve yeni “ötekiler”in ortaya çıktığı; homojen, barbar ve fesat İslam dünyasının küresel kadın hareketinin içinde bir tür “öteki” olarak ayrı bir yere konduğu söylendi.²⁰

1975'te Meksika'daki ilk BM konferansında sorun, kalkınma politikalarının kadınları dışlaması idi. Sonraki yıllar ise giderek ana akımlaşma (*mainstreaming*) anlayışı egemen oldu; küresel kadın hareketi, eşitlerin bir tür karşılıklı işbirliği alanı olmak yerine zaman zaman Amerikan *lobby siyaseti*'ni örnek alan bir yeni egemenlik alanına dönüştü. Önceleri BM ve küresel patriarkal kurumlar eleştirilirken, kadın örgütleri daha bunları dönüştüremeden sistemin bir parçası haline geldikleri iddiasıyla eleştirildiler. Erkek egemenliğinin ortadan kaldırılması talebi yerine toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması talebi geçmişti. Ayrıca kadının insan hakları kavramının geliştirilmesi ile yeni liberal bir çizgiyi savunanlar, kadın örgütlerinin giderek sürece egemen olduğunu iddia ettiler (Nighar, 2002, s. 36-7). Süreçte birçok önemli kadın grubunun ve örgütünün eleştirel konumunu yitirip erkek egemen kurumlardaki iktidar ilişkilerinin bir parçası haline geldiği ya da kadın örgütlerinin STK'laştığı söylenebilir. Eşitlik ve özgürlük mücadelesine kendini adanmış kadınların çoğu kadın projelerinin profesyonel uzmanları ya da devlet kurumlarının “femokratları” oldular. Dahası, kadın hareketinin STK'laşması, finansman için proje profesyonelliğini zorunlu kıldı; projeler, uygulama programları ve eylem planları temel eylem biçimi oldu. Proje ihaleleri, bürokratik yazışmalar, muhasebe raporları, profesyonelliğe dayalı feminizmin bir parçası oldu; bilinç yükseltme, “kişisel olan politiktir diye bağırma,” hiyerarşik olmamaya çalışma, kolektif eylem gibi ilkeler tartışılmaz oldu (Nighar, 2000). Küresel kadın hareketi içinde kuzey ülkelerinin iyi eğitilmiş, beyaz ve orta sınıf kadınlardan oluşan örgütler ön planda ve egemen hale geldi. Çoğu uluslararası kadın örgütlerinin yapısı da buna paralel dönüşümler yaşadı; güçlü finansman destekleri sağlayan örgütler ile diğerleri arasında hiyerarşiler, ayrımlar ortaya çıktı (Naples, 2002; Naples ve Desai, 2002).

Öte yandan *küreselleşme karşıtı hareketler*, geliştirdikleri yerel direnme stratejilerini küresel baskıları ve onların yıkıcı etkilerine karşı etkin karşı-hegemonya alternatifleri olarak göstermeye başladılar. Bu nedenle yerel ve sivil araçlarla siyasi mücadelenin olumlandığı politik bir bakış açısı giderek egemen oldu. *Kadın taban örgütleri* (*grassroots women organizations*) gerçek demokrasinin göstergeleri oldu. Devletlerin demokratikleşmesi, eşitlikçi toplumların inşası için, daha adil ve özgürlükçü devlet ve kamu yapılarının geliştirilmesi gereği siyaseten ikincilleşti. Siyasal toplumun reformunu önemsemeyen kendi dünyasına gömülmüş bir “sivil toplum fetişizmi” ortaya çıktı. Siyasal kurumların eleş-

20 Bu eleştiri için bkz. Nighar, 2002.

tirisi ve dönüştürülmesinden geri adım atıldı. Finansmanı uluslararası örgütlerden gelen, yoksul ve dışlanmış kadınların somut gereksinmelerinin karşılanmasını hedefleyen “kadın projeleri” devlet kurumlarınca “kamu sorumluluğu” adına yürütülecek kamu politikalarının yerini aldı. Sivil örgütlerin güçlenmesi ile “devletin patriarkal içeriğine dokunmadan” gerçekleşmesi beklenen demokrasi bir tür “sivil toplum romantizmi”ne dönüştü.

Bütün bu eleştirilere bakınca küresel kadın hareketinin, erkek egemenliğine küresel karşı çıkışı ne ölçüde gerçekleştirebildiğinin ve ne ölçüde erkek egemen siyasal süreçlere entegre olarak bir “ek ya da yama” olarak kaldığının çok tartışılmaya değer bir konu olduğu açıktır. Ama küresel kadın hareketi içinde, çoğu zaman kuzey-güney eşitsizliğinin eleştirilmesi ve dönüştürülmesi; hiyerarşilerle mücadele edilerek ulus-devletlerin kadın örgütlerini kendi denetimlerine alma stratejisi olan “icazetli katılım ve seçici kabul” stratejilerinin reddedilmesi gerektiği sık sık vurgulanmıştı. Öte yandan ana akımlaştırma [gender mainstreaming] ve kadının güçlendirilmesi [empowerment] kavramları ile geliştirilen “liberal” çerçevenin erkek egemen iktidar ilişkilerini yeterince eleştirmeye elverişli olmadığı ve kadın örgütlerinin yerini STK’ların almasına neden olduğu da bu eleştiriler arasında yer alıyordu.

III. Türkiye’de Kadın Hareketinin Gelişimi

Dünyada kadın hareketlerinin farklı dönem ve içeriklerde nasıl yaşadığına bakarak Türkiye’de kadın hareketinin gelişimini daha yakından anlayabiliriz. Türkiye’de birinci ve ikinci dalga kadın hareketinin gelişimini farklı dönemler ve farklı özellikler açısından tanımlayan bir sınıflandırmayı şöyle yapabiliriz:

- Geç modernleşme ve uluslaşma dönemi feminizmi (1860-1930)
- Modernleşmeci kadın hakları bakışının kentli orta sınıflara taşınması (1930-65)
- Sınıf siyaseti ve sosyal refah anlayışı dönemi (1968-85)
- Bağımsız radikal feminizm (1986-1995)
- Küresel feminizmin ve Pekin Dünya Kadın Kongresi sonrası kadının insan hakları anlayışının etkisi (1995-2000)
- Devlet içinde kurumsallaşma, kadın örgütleri arasında ittifaklar (2000- 5)
- Proje feminizmi dönemi (apolitik politikleşme) ve liberal demokrasinin kadın hakları konsolidasyonu (2005---

Bu tarihsel dönemlemenin, Türkiye’de kadın hareketinin gelişiminin farklı özelliklerini öne çıkartan bir tanımlama olmasını umuyorum. Bu gelişimin başlangıç noktası erken endüstrileşen coğrafyalardan farklı olarak endüstrileşme ile değil ulus-devlet kurmak ve Batı sömürgeciliğine karşı durmak

isteyen Türk milliyetçiliği ile şekillenmiştir. Modernleşmeyi endüstrileşme olarak değil uluslaşma olarak yaşayan toplumlarda farklı bir cinsiyet rejiminin geliştiğine dair tartışmalar oldukça kafa açıcıdır.²¹ Sanayi kapitalizminin gelişmemesi nedeniyle piyasanın kadın işgücüne eksik talebi, kadınların aile ve akrabalık odaklı topluluk kültüründen kopmasını engelledi; bunun yerine, yeni bir devlet kurma arzusuyla şekillenen modernleşme anlayışı, erkekleri devlet, kadınları da modern aileler kurmak için görevlendirdi. Aile odaklı bir modernleşme anlayışına eklenmiş bir kadın hakları anlayışı da birinci dalga kadın hareketinin bugüne bıraktığı mirası oldu.²² Ulusun eğiticisi olarak “modern anne” rolünün öne çıkartılması ve bunu besleyen “güçlü kadın” imgesinin gölgesi her zaman kadın haklarının ne olduğuna dair tartışmaları gölgeledi ve cinsiyet eşitliği fikri egemen zihniyete yeterince nüfus edemedi. İkinci dalga kadın hareketi ise dünyada 1968 hareketinin ertesindeki demokratik dönüşüm dönemini Türkiye'nin askeri rejimlere evrilerek geçirmesi nedeniyle, ancak 1980'lerde gelişip güçlenebildi; ama bu kez de Soğuk Savaş sonrası post-Sovyet dönemin sorunları ve dünyada küresel kapitalizmin yeni gelişim dalgasıyla karşılaştı.

1. Türkiye'de 1980 Sonrası Kadın Hareketinin Gelişimi ve Özellikleri

Dünyada kadın hareketlerinin başarı koşullarını anlamak için yapılan karşılaştırmalı araştırmalar bazı belirleyici kriterlerin varlığını bize gösteriyor. Kadın hareketlerinin içinde bulunduğu tarihsel dönemin özellikleri, sola yakınlığı, gündem öncelikleri, iç tutunumu, ideolojik-politik grup ve partilere yakınlığı ve feminist eylemlilik biçimlerine açıklığı başarıyı belirleyen etkenler olarak saptanıyor.²³ Ben de Türkiye'de kadın hareketini değerlendirirken bu kriterleri kullanmaya çalışacağım.

Türkiye'de feminist hareketin gelişimi 1968 sonrası gelişen sol hareketlerin zihinsel ve ideolojik dünyasından etkilenmekle birlikte esas olarak sol hareketlerin tüm boyutlarıyla bastırılıp yok edildiği 12 Eylül 1980 sonrasına rastlar. 12

21 Endüstrileşme deneyiminden farklı bir deneyim olarak ulusal bağımsızlık savaşlarının ve uluslaşma süreçlerinin yarattığı cinsiyet rejimini tartışan Türkçeye çevrilmiş önemli kaynaklar için bkz. Chatterjee, P. (2002) *Ulus ve Parçaları*, İletişim; Chatterjee, P. (1989) *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, İletişim; Yuval-Davis, N. (1997) *Cinsiyet ve Ulus*, İletişim.

22 Bu konuda farklı ülke deneyimlerini karşılaştıran önemli bir çalışma için bkz. Vickers, 2006c.

23 Bu konuda *Research Network of Gender Studies* (RNGS) çerçevesinde yapılan karşılaştırmalı araştırma sonuçları ve tartışmalar için bkz. McBride ve Mazur, 2005; Haussman ve Sauer, 2007.

Eylül askeri rejiminin ağır siyasal yasaklar döneminde kendine bir “niş” bularak gelişen feminist örgütler, 2000’li yıllara kadar, yükselen bir demokratikleşme ve özgürleşme hareketiyle eşzamanlı gelişme şansını ne yazık ki bulamadı. Feminist hareketin ortaya çıkış dönemi olan 1985-95 dönemi özgürlük ve eşitlik isteyen toplumsal hareketler açısından oldukça fakir bir dönemdi. Bu anlamda bu dönemi *bağımsız feminizm dönemi* olarak nitelendirebiliriz. Bu dönemde feminist kadın gruplarının küçük ölçekli, yüz yüze, bilinç yükseltme ağırlıklı gelişimi askeri rejim tarafından “siyasi” olarak algılanmadığından yasaklanmadı ve açıktan baskı görmedi. Bu durumun feministlerin o dönemde başlayan açlık grevlerine destek vermesine kadar devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu dönemdeki feminist örgütlere katılan kadınların sınıfsal ve kültürel dokusu sol örgütlerinkine benzer; orta sınıf kökenli, kentli, eğitilmiş, meslek sahibi, sol ve entelektüel kadınlardan oluşur (Çaha, 2010).

2. Özgürlükçü Hareketlerle Eşzamanlılık ve Kadın Hareketi

Türkiye’de feminist siyasetin özgürlükçü sol siyaset ile 1968 sonrası dönemlerde eşzamanlı olamaması kadın hareketini Avrupa’dan farklı kılan en önemli etkenlerden biridir. 1980’lerin ortasına kadar ortaya çıkmayan feminist örgütlenmeler, “sol hareketler”in Avrupa’da feminist siyasetlerle karşılaşarak etkilendiği 1970’li yıllarda değil, Berlin duvarının yıkıldığı ve dünya siyasetinin yeni bir liberal/muhafazakâr siyasal dalga ile şekillendiği post-Sovyet döneme rastlar. Bu dönemin belirleyici siyaset tarzı soldan gelen eşitlik ve özgürlük talepleri değildir; feminist örgütler Türkiye’de 1990’lı yıllara damgasını vuran kimlik ve kültürel tanınma talep eden siyasetlerle şekillenen etnik ve dini kökenli siyasal hareketlerle eşzamanlı olmuştur.

Feminist hareketlerin Kuzey Atlantik coğrafyasında 1968 döneminin eşitlik ve özgürlük isteyen sol ve liberal hareketlerle eşzamanlı oluşu, kadın-erkek eşitliği anlayışının farklı özgürlük taleplerine eklenmesini kolaylaştıran bir etki yarattı. 1968 sonrası gelişen feminist siyaset öncelikle, “özel yaşam” diye siyasetin dışında tutulan evlilik, annelik, aşk, cinsellik gibi alanların nasıl toplumsal iktidar ilişkilerinin bir parçası olduğunu gösterdi. Bu eleştiriler radikal sol hareketlerin sınıfsal eşitsizlikleri, kapitalist sermaye tahakkümünü ve sömürüyü eleştiren seslerine karıştı; siyasal toplum, devlet ve sivil alanların demokratikleştirilmesi siyasetinin yarattığı değişim süreçlerine feminist siyaset de eklenildi; kadınlar lehine önemli dönüşümler gerçekleştirilebildi. Bu bağlamda dünyanın birçok yerinde sol ya da liberal hareketler feminist talepleri ciddiye alıp tartıştılar ve bu etkilenme-ilişkilenme sonucu yeni ve daha eşitlikçi/özgürlükçü siyasal şekillenmeler ortaya çıktı. Sol özgürlükçü hareketler ile feminist hareketin yakın etkileşimde olduğu başka bir örnek Latin Amerika’da 1980’lerde askeri rejimlerle mücadele sürecinde gerçekleşti. Burada kadın özgürlük hare-

keti ile sol destekli köylü hareketlerinin eşzamanlılığı ve etkileşimi yeni demokrasi ve sivil siyaset tarzlarını şekillendirdi.²⁴

Feminist örgütler ile farklı kadın örgütlenmelerinin kadınların güçlendirilmesi için ortak bir gündem etrafında işbirliği yapabildiği ve bu işbirliğinin farklı özgürlükçü siyasetlerle kesişim sağlayabildiği ortamlarda toplumun başka kesimleri için olduğu gibi, kadınlar için de eşitliği ve özgürlükleri genişleten demokratikleşme dönüşümlerinin gerçekleşebildiğini görüyoruz. Feminist hareketin erkek egemen toplum eleştirisi ile ulusalcılık, Batı merkezli modernlik, emperyalist hegemonya karşıtı eleştiriler eşzamanlı olunca başarı ve görünürlük şansı artıyor; her tür otoriter rejime ve arkaik patriarkal baskılara karşı gelişen değişim talepleri ile kadın hakları savunusunun eşzamanlılığı ve etkileşimi kadınların eşit haklar kazanımının başarı koşullarını oluşturuyor. Ailenin, piyasanın, siyasal partilerin ve militarist kurumların, medyanın ürettiği her tür erkek egemenliği ile yüzleşmeye çağıran bir feminist eleştirinin başarı şansı bu anlamda diğer tür tahakküm ve eşitsizliklere karşı çıkan özgürlükçü siyasetlerle karşılıklı etkileşimin ürünü oluyor. Örneğin Almanya'da feministlerin yeşiller ve sosyal demokratlarla, İskandinav ülkelerinde liberal ve sol partilerle; Fransa'da Mitterand döneminde, İngiltere'de İşçi Partisi iktidarı ile nasıl işbirliği geliştirdiğine bakarak bu tarihsel momentin özelliklerini anlayabiliriz. Avrupa'daki devlet feminizmi kurumlarının gelişimi, kota ve olumlu ayrımcılık politikaları buradan çıkmıştır.²⁵

3. Post-Sovyet Dönemde Türkiye'de Feminizm

Türkiye'de kadın hareketi 1990'lı yıllarda güçlenmeye başladı ve bu nedenle kendi gelişim süreciyle eşzamanlı olarak yükselen özgürlükçü siyasetlerle karşılaşmayan bir kadın hareketi oldu. Bu özelliği ile Türkiye'deki kadın hareketini, post-Sovyet dönemdeki küresel çatışmalarla, modernlik ve Batı karşıtı hareketlerle, kimlik ve inanç hareketleri ile eşzamanlı bir hareket olarak, yani *geç dönem kadın hareketlerinden biri* olarak tanımlayabiliriz.

1970'lerde değil de 1990'larda güçlenen feminist hareketlerin bulunduğu coğrafyalara baktığımızda bunların çoğunlukla 1970'leri ve 1980'leri otoriter-askeri rejimlerin baskısı altında geçirmiş ülkeler olduğunu görüyoruz. Türkiye'de feminizmin etkisindeki kadın hareketi, birçok Ortadoğu, Latin Amerika ve Gü-

24 Latin Amerika kadın hareketlerinin yarattığı siyasal dönüşümlere örnek için bkz. Cravey, 1998; Bayard de Volo, 2003; Vargas, V. ve Wieringa, S. (1998); Htun, 2006; Franceschet, 2003.

25 Bu tür gelişimlerin örnekleri için bkz. Rai, 2003; Sineau, 2006; Güney Afrika deneyiminin başarısı için bkz. Hassim, 2005; koka politikalarının uygulanması ve başarıları için bkz. Dahlerup ve Freidenvall, 2005.

ney Afrika ülkesinde olduğu gibi otoriter/askeri rejimlerin geriletilerek yerine yeni(den) parlamenter rejimlerin kurulmaya başlandığı 1990'larda oluşmaya başladı. Dünyada bu dönemde ortaya çıkan kadın hareketleri kendi gelişim süreçlerinde, karşılarında özgürlükçü siyasetlerin eleştirileriyle köklerinden sarsılmış iktidar ilişkileri değil, yeni liberal piyasacı politikalarla ve ABD İmparatorluğunun yeni egemenlik stratejisiyle pekişmekte olan yeni piyasacı ve muhafazakâr eğilimli erkek egemenliği ile şekillenmekte olan bir dünya buldular.

4. Atatürkçülük ile İslamcılık Kıskaçındaki Feminizm

Dünyadaki siyasal dönüşümlere paralel olarak Türkiye'de kadın hareketinin 1990'lı yıllardan itibaren gelişimi güncel siyasal dönüşümlerle şekillendi. Bu siyasal dönüşümler, bir yanda *Kemalist modernleşmeciliğin* krizi, diğer yanda *siyasal İslam*'ın yükselişiydi. Türkiye tarihinde son yüzyıla damgasının vurmuş otoriter modernleşmeci siyaset tarzı olarak Kemalizmin, modernleşmeci zihniyetin temel fikirlerine dayalı bir kadın hakları anlayışı olduğunu ve bu anlayışın kentli, orta sınıf, meslek sahibi kadınları rol modeli alan bir yaklaşıma sahip olduğunu biliyoruz. Bu anlayışın yakın zamanlara kadar önemli bir eleştiri ile karşılaşmadan Türkiye'nin kadın hakları anlayışını belirlediğini söyleyebiliriz.²⁶ 1990'lı yıllara gelindiğinde yükselen kadın hareketi, Türkiye'de kadınların eğitimi, çalışma yaşamına katılması ve eşit siyasal temsili gibi temel konularda bile benzer ülkelere göre geri ve başarısız olduğunu ortaya çıkardı. Türkiye'de kadın hakları açısından önemli bir gerilik olduğunun görülmesi ve bunun nedenlerinin araştırılmaya başlanmasıyla, tarihsel miras olarak sahiplenilen Kemalist modernleşmenin zaman içinde gelişim değil, bir kapanma yaratarak kadın hakları konusunda muhafazakâr, yetersiz, otoriter kaldığı söylendi.²⁷

1990'lı yıllarda yükselen siyasal İslamcılık karşısında kendini Atatürkçü olarak nitelendiren siyasal hareket, kadın hakları savunusunu cinsiyet eşitliğinin nasıl geliştirileceğine değil "laikliğin savunulması"na indirgeyen bir anlayışın yayılmasına neden oldu. Siyasetin tartışma gündemi, dini eğitim ve dini ibadetlerin devlet kurumlarına uygulanmaya başlanması ve dini cemaatlerin güçlenmesi etrafında şekillendi. Bu tartışmaların görünen yüzü ise başörtüsü oldu. Laikliğin ihlali iddiası Atatürkçülerin gözünde öncelikle kadınların örtünerek üniversite, kamu kurumları, TBMM ve medya gibi kamusal alanlarda görünür olmasına dayandırıldı. Örtünmenin, dinin kadın bedeni üzerindeki erkek tahakkümünün sembolü olduğunu iddia edenlere karşı İslamcı kadınlar örtünmenin kadınların serbest iradelerine dayandığını ve otoriter laikçiliğin dayat-

26 Kemalist kadın haklarının bir değerlendirmesi için bkz Arat, 1991.

27 Modernleşmeci Kemalizm eleştirisi hakkındaki kaynaklar için bkz. Sancar, 2005, 2004b.

tığı başı açıklığa karşı bir tepki olarak örtündüklerini söylediler.²⁸ İslamcı kadınlar ve özellikle İslamcı feminist olarak tanımlananlar, Türk modernleşmesinin kentli, orta sınıf, eğitilmiş ve modern görünüşlü olmayan kadınları dışladığını ve ezilmişliğinin ve haklarının bilincinde olmayan cahil, taşralı kadınlar olarak tanımladığını söyleyerek eleştirdiler. Bu tartışmalar Türkiye'de modern olarak tanımlanan kadın kimliğinin sadece kentli orta sınıf ve eğitilmiş kadınları kapsadığını gösterdi. Bu eleştiriler içinde feministler de bir biçimde yer aldı ve etkilendi. Gelişen tarih çalışmaları bize hem geçmişteki kadın hareketinin yazılmamış tarihini hem de Türk modernleşmesinin bir kadın devrimi yaratma iddiasından koparak Türk ulusunun kurucu unsuru olan *modern Türk Kadını* imgesini nasıl otoriter bir dışlayıcılığa mahkûm kıldığını ortaya koydu.²⁹ Bu gelişmeler feminist örgütlerin 1990'lı yılların sonuna kadar yakın ilişki sürdürdüğü Kemalist/Atatürkçü kadın örgütleri ile ilişkilerinde bir kopuşa yol açtı ve bu süreç 2000'li yıllarda da devam etti. Türkiye'de feministlerin beslenip yeşerdiği iki kökenden biri olan Kemalist modernlik anlayışı ile feminizmin yolları-otoriter modernleşmeciliğin çöküşüne paralel olarak- ayrıldı.

Diğer yandan İslamcı kadınlar başörtüsünün bir kadın hakkı ve dolayısıyla bir özgürlük sorunu olduğunu iddia ederek feministleri destek vermeye çağrdılar. Bu destek tam anlamıyla oluşmadı. Başörtüsü tartışmalarında feministler açıkça Atatürkçü-laikçi kadın örgütlerinin tarafını tutmadılar; başörtüsü sorunu kadın hareketinin gündemine giremeyen ve bu nedenle çözülemeyen bir konu haline dönüştü. Bu süreç, feminizmin modernleşmeci zihniyetin taşıdığı cinsiyetçilik ile hesaplaşması ve aydınlanmacı yaklaşımlardan uzaklaşmasıyla sonuçlandı.

Öte yandan İslamcı kadınlar ile feministler arasındaki ilişkiler sadece kendine feminist diyen İslamcı kadınlarla sınırlı kaldı. Feminist eleştirel düşüncenin dindar kadınların yaşamına güçlü bir etki yarattığını söylemek zor. Dindar kadınlar İslami gereklere uydukça kamusal görünürlükleri arttı; ama başörtüsünün bir kadın hakkı meselesi olduğuna dair feministlerden de güçlü bir destek gelmedi. Ancak feministler İslam dininin her sıradan Müslüman kadın üzerinde yarattığı tahakkümü eleştirecek ve aynı zamanda dindar kadınların İslami kodlara göre giyim kuşam tercihlerini ve bedensel dokunulmazlıklarını bir arada savunacak bir siyaset stratejisi de geliştiremediler. Sonuçta İslamcı kadınlar ile feministler arasındaki ilişki de yeterli bir ortaklaşma gösteremediği için gelişmedi; başörtüsü sorunu da ortada kaldı.

28 İslamcı kadınların görüşlerine örnek için bkz. Aktaş, 2005, 2006; Barbarosoğlu, 2009; Ramazanoğlu, 1999, 2000a, 2000b, 2004; Şefkatli Tuksal, 2001, 2004, 2006, 2008; Şişman, 2000, 2004, 2005, 2006, 2009; Özkan, 2005.

29 Feminist tarih eleştirisinin örnekleri için bkz. Zihnioğlu, 2004; Durakbaşa, 2000.

Feminist hareketin güçsüzleşmesine yol açan başka bir faktör ise 12 Eylül ile olağan siyasal gelişim çizgisinden sapan ve kendi geçmişindeki otoriter tek parti reflekslerinin dirilmesine engel olamayan sosyal demokrat partilerin (CHP, DSP, vb.) feminist hareketlerle ilişkili olmayı reddetmesi oldu. Kendisine yaslanacağı sol bir özgürlük hareketinin yenilip yok olması yanı sıra sosyal demokratların da otoriter, devlet odaklı ve kısırlı laikçi siyasete hapsolarak feminist siyasetin gündemini kendi politikalarına dahil etmekten uzak durması, feminist siyasetin önemli bir açmazı olmaya bugün de devam ediyor. 12 Haziran 2011 genel seçim sonuçlarına göre CHP kadın parlamenter sayısını artırsa ve kadın politikacı profilini biraz zenginleştirse bile kadın hakları savunusu açısından hâlâ önemli yanlışlıkları sürdürüyor. Bazı kadın sorunlarıyla ilgili tartışmaları parti politikalarına içerilmiş görünse bile, feminist kadın örgütleri ile ilişki kurmayı hâlâ reddetmesi, kadın hakları savunucularının parti yönetimlerine katılmaya davet etmemesi iletişim hatlarının hâlâ kesik olduğunun göstergesi. Bu anlamda “sosyal demokrat” partilerin demokratikleşme sürecinde güçsüz kalışlarının önemli bir nedeni de sosyal demokratlar-feministler ilişkisinin yokluğu oldu.

5. Batı'nın ve Doğu'nun Kadınları Karşı Karşıya: İslamcı Feminizm mi?

2000'li yıllarda ABD'nin yeni savaş politikalarının Ortadoğu ve Asya'da yarattığı tepkilerin en önemlisi herhalde dünyanın her yerindeki Müslüman kitleler arasında yeni bir örgütlenme ve ideolojik yenilenme hareketinin gelişimine neden olmasıydı.³⁰ Bu gelişimin önemli bir bileşeni de İslamcı kadın hareketi diyeceğimiz İslam odaklı bir kadın hakları hareketinin ortaya çıkmasıdır. Muhafazakâr düşünce ile sıkı sıkıya eklemlenmiş İslamcı kurumlar ve siyasal örgütlerin savunageldiği, kadınların dışıl görevler ve alanlar içinde erkeklerden ayrıştırılması ve öncelikle de sosyal yardım işlerine hasredilmesine dayalı refleksleri sorgulayan—dar ve sınırlı bir çevrede de olsa—kendine İslamcı diyen etkili bir kadın çevresinin ortaya çıktığını görüyoruz.³¹

İslamcı kadın örgütlerinde, odağında dinin toplumsal yaşamda kadınlara getirdiği ikincilleştirmeye karşı çıkan bir kadın hakları savunusuna ne kadar yer var? Kendilerini İslamcı feministler ya da kadın hakları savunucusu kadınlar olarak tanımlayan bu kadınlar ayrımcılığa karşı çıkmak için feminizmin kaynakları yerine İslamın—Kuran gibi—tarihsel kaynaklarını *kadın gözüyle yeniden okuyarak* bir destek bulmaya çalıştılar (Tuksal, 2006). Feminizmin İslamcı kadınlara zavallı, bilinçsiz, ezilmiş, kendi haklarını savunamayan, mağdur kadınlar olarak baktığını

30 Bu gelişmeleri çarpıcı biçimde tanımlayan bir kaynak için bkz. Roy, 2002.

31 Bu tür kadın örgütlerinin önemli örnekleri için bkz. Başkent Kadın Platformu, 2007; çalışmalar için: <http://www.baskentkadin.org>. Ayrıca bkz. AKDER (Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği), <http://www.ak-der.org>.

iddia ederek bunun bir politik-ideolojik önyargıya dayandığını söylediler. Bu eleştiriler yakın zamanda ortaya çıkan *postkolonyal feminizm eleştirisinden* büyük ölçüde etkilendi ve farklı coğrafyaların farklı kadın örgütleri arasındaki hiyerarşik dili, dışlamaları işaret ettiği için önemli yeni farkındalıklar ve açılımlar yarattı; kadın örgütlenmeleri arasında kimsenin kimseye bir üstün uygarlık konumu iddia edemediği bir “hemzeminlik” durumu oluşturdu.

Bu değişim süreçlerinde İslamcı kadın aktivistlerin feministlerle girdiği tartışmaların çok etkili bir değişime yol açtığını söylemek fazla abartılı olur; ama feministlerin de İslamcı kadın örgütlerinin dinden kaynaklanan tek tip bir kadınlık peşinde koşmadığı hakkında bir aydınlanma yaşadıklarına da kuşku yok. Bu gelişimler sonucu 1995'ten itibaren İslamcı ve feminist kadın örgütleri arasında bazı konularda iletişim ve ortaklıklar kurulabildiğini ve önemli yasal reformlar için yürütülen kampanyalara birlikte imza atılabildiğini gördük. Medeni Yasa ve Ceza Yasasının kadınlar lehine değiştirilmesi, kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi gibi kadın sorunları ile ilgili konularda ortak hareket etmenin başarılı örneklerini bu sayede gördük.³²

Bu ortaklık ve işbirliğinin geliştirilmesine rağmen Türkiye'de sayıları giderek artan bir grup İslamcı kadın örgütünün sadece din yaymak için çalıştığını ve bunların kadınlar üzerindeki etkisinin İslamcı-feminist işbirliğinden daha yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Kadınların, “kocalara-erkeklere itaatinin Allah'a itaat” demek olduğunu söylemeyi çok seven dindar kadın örgütlerinin etkisinin İslami temelli erkek egemenliğini nasıl pekiştirdiğini tartışmak ise bu yazının sınırlarını aşıyor.

6. Etnik Kimlik Siyaseti: Kürt Kadın Hareketinin Gelişimi ve Feminizm ile İlişkisi

Bir zamanlar kadın örgütlerinin yokluğu ile tanımlanan Doğu ve Güneydoğu'da artık çok sayıda ciddi ve güçlü kadın örgütleri çalışıyor. Kendilerini çoğu zaman Kürt kadınları olarak tanımlayan, bir Kürt kadın hareketi denecek kadar yapılanmış özellik taşıyan örgütler iki farklı siyasal rotadan gelişti: bir yanda bağımsız feminist örgütler öncelikle kadına yönelik şiddet ve her tür kadın sorunlarıyla uğraşmaya başladılar;³³ öte yanda etnik kimlik siyaseti yapan siyasal örgütler (DTP; BDP çizgisi) içinde örgütlü kadınlar kendine özgü ve Türkiye'de siyasal partilerde ve TBMM'de kadınların temsil tarz ve içeriğini değiştirecek çok önemli gelişmelere imza attılar.³⁴ Türkiye'de ilk kez milletvekilliği listele-

32 İslamcı kadın örgütleri ile feminist örgütlerin ortaklığı, imza kampanyalarında ortak imza atan kadın dernekleri listesinden görülebilir.

33 Bağımsız Kürt feminist örgütler içinde en yaygın ve bilinen KAMER için bkz. Akkoç, 2002; <http://www.kamer.org.tr>; VAKAD (Van Kadın Derneği), <http://www.vakad.org.tr>.

34 Etnik kimlik siyaseti partiler ve yerel yönetimlerle birlikte çalışan kadın örgütlerine örnek için bkz. SELİS Kadın Derneği, DİKASUM (Diyarbakır Kadın Sorunları Merkezi).

rinde kadın kotası, siyasal parti ve yerel yönetimlerde kadın eşbaşkanlığı, parti içinde kadın meclisi gibi eşit siyasal temsil mekanizmalarını siyasal örgütlerde uyguladılar; TBMM’de Doğu ve Güneydoğu illerinden kadın milletvekili çıkartan ilk parti ve TBMM’de kadın milletvekili oranı en yüksek parti oldular. Kota politikalarını bir siyasal partide başarıyla uygulayan ilk örnek olarak kadınları siyasete taşımayı başardılar. Bu anlamda etnik kimlik siyasetinin taşıdığı feminizme dünyada da önemli bir örnek oluşturdular.

Hem bağımsız feminist kadın örgütleri hem de etnik siyaset partileri yanlısı kadın örgütleri Türkiye’deki diğer kadın örgütleriyle yakın bir ilişki sürdürdü. Kadın siyaseti ile ilgili herhangi bir ortak gündemde bu tür kadın örgütlerinin katkısı önde ve görünür düzeyde. Kadın hakları ile ilgili her türlü kampanyada böylesi örgütleri görmek mümkün. Feministler ve etnik kimlik siyaseti yandaşı kadın örgütlerinin ortaklığı açısından Türkiye’de önemli bir deneyimin yaşandığını ve bu gelişimin dünyadaki kadın örgütleri açısından da incelenecek ve örnek alınacak bir deneyim haline dönüştüğünü söyleyebiliriz.

Kadın örgütlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da güçlenmesi ve ülke düzeyinde kadın örgütleriyle ortak çalışması özellikle kadına yönelik şiddetin görünür kılınması ve önlenmesi ile ilgili olumlu gelişimleri sağlarken, bir konuda hâlâ önemli bir siyasal gereklilik gerçekleşemedi. Kadın örgütlerinin ortak geliştirecekleri şiddetsiz toplum siyaseti ile savaş ve siyasal şiddet koşullarının ortadan kaldırılmasını amaçlayan bir ortaklık geliştirilemedi. Bir yanda silahlı örgütlerin öte yanda devletin askeri ve polisiye baskıları arasında kalan kadınların yaşadığı aile, aşiret, erkek baskısı dile getirilse de kadınların yaşamının ötesinde savaş koşullarına dönüşen siyasal şiddetin durdurulması konusunda ortak bir siyaset oluşamadı.

7. Liberal Demokrasinin Konsolidasyonu ve AKP’nin Kadın Politikası

2002 yılında başlayan AKP hükümeti dönemi, kadın hareketi açısından yeni bir dönem oldu. AKP gibi dinci, muhafazakâr ve zaman zaman da popülist bir parti, *kadının insan haklarını koruma* yolunda bazı yasal reformların yapıldığı bir dönemin hükümeti oldu. İdeolojisi gereği cinsler arasında bir eşitlik olduğunu kabul etmeyen bir siyasi hareketin mirasçısı olarak, kadın erkek eşitliğini doğrudan kabul etmeden, kadının insan hakları yaklaşımını bir ölçüye kadar benimsedi; bazı noktalarını kendi ideolojisine göre dönüştürerek ele aldı.³⁵ Bu gelişimin perde arkasındaki mimarının İslamcı/dinci kadın örgütlerinin kendi

35 AKP Kadın Kollarının bu konudaki çalışmaları için bkz. <http://kadinkollari.akparti.org.tr/turkce/yayinlarvedokumanlar.asp>. Bir örnek için bkz. AKP Kadın Kolları Kadın Erkek Eşitliği Çalıştayı, 11 Şubat 2011 Çalıştay Raporu, <http://kadinkollari.akparti.org.tr/atolye/2.doc>.

aralarındaki güçlü işbirlikleri ve özellikle de feminist örgütlerle yakın ideolojik, politik ve kültürel etkilenmeler olduğunu söyleyebiliriz.

AKP'nin kadının insan hakları konusunda açtığı kapının oldukça dar bir çıkışa olanak sağladığı da ortada. Bu aralık kapı siyasetinin tam anlamında bir kadın politikasına evrilme olanağı ufukta görülüyor. Kadın örgütleri sıkıştırdıkça birkaç şey kabul edip geri çekilen, sonra da bunun nasıl uygulanacağına hiç kafa yormayan bir hükümet politikası var karşımızda. Örneğin Türkiye'de Anayasanın 10. maddesine göre kadınlar ve erkekler arasındaki eşitliği sağlamak devletin görevleri arasında sayılıyor ama devlet kurumlarının bunu nasıl yapacağına dair "eylem planının" uygulandığı söylenemez; bu bir eylem planı olmaktan çok kâğıt üzerindeki temenniler olarak kalıyor. TBMM'de Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu kuruluyor ama komisyonun izleme, raporlama görevini nasıl yapacağına dair bir politika geliştirilmiyor; yerel yönetimlerde eşitlik birimlerinin nasıl kurulacağına dair hükümetin bir planı yok. Yani gündelik politik pazarlıklar ve uzlaşmalar etrafında şekillenen bir kadın hakları siyaseti henüz aşılmış sayılmaz.

IV. Türkiye'de Kadın Hareketinin Gündemi Nasıl Oluşturdu?

Türkiye'de kadın örgütlerinin neleri kadınların sorunları olarak tanımladıkları, bunlara ne tür çözümler önerdikleri ve çözüm için kimlerle nasıl işbirliği yapıp hareket ettiklerini belirleyen etkenler nelerdir? Bu soruyu yanıtlarken kadın hareketi içinde varsaydığımız çeşitli kadın örgütlerinin hangi tür kadınlara seslenip, hangi öneri ve çözümler için kadınları harekete geçirmeyi hedeflediklerine bakmalıyız. Bu bağlamda kadın hareketini tanımlayan şeyin öncelikle kadınlar arasında dayanışma ve bir tür bilinçlilik yaratarak kadınların eşitliği ve özgürlüğü için çalışmak yani "*kendine yardım*" olarak tanımlayabiliriz. Örneğin kadınların sorunlarının çözüm yollarıyla ilgili bilgilerin bütün kadınlara ulaştırılması ya da şiddete uğrayan kadınlara acil destek verilmesi gibi konularda, kadın örgütlerinin kendi içlerinde ve aralarında yardımlaşma, haberleşme, bilinç yükseltme gibi işleri ne ölçüde, hangi araçlarla hangi tür örgütlenmelerle yaptıkları belirleyici. Bu anlamda örneğin eşdeğer-eşdüzey kadınlar ve örgütleri arasındaki yardımlaşma-dayanışma ilişkilerine dayalı örgütlerle hiyerarşik, dışarıdan, yukarıdan, sorunu ve çözümü bilen otorite konumundaki kadın örgütleri arasında ayırım yapmak önemli.

Kadınların sorunlarının çözümü için kamuoyunun, kamu otoritelerinin ya da toplumsal desteğin harekete geçirilmesi gerektiği durumlarda kadın örgütlerinin neyi, kiminle, nasıl yapmak gerektiğini tartışarak *ortak gündem oluşturmaları* aslında kadın hareketlerini oluşturan temel siyasal strateji. Diğer deyişle bir kadın hareketinden bahsedeceksek farklı kadın örgütlerinin en azından birkaç temel konuda, kendi aralarındaki farklılıkları bir yana bırakıp ortak hedef tanımlamayı

ve ortak hareket etmeyi başarması gerekir. Örneğin kadınlara yönelik şiddetin önlenmesine yarayacak bir yasal düzenleme için konuyu siyasetin gündemine taşımayı ve politikacıların soruna kadınların ele alış tarzından bakmalarını sağlayacak bir çalışma gerekli. Kadınların siyasal karar süreçlerine eşit katılması, medyada kadınları aşağılayan, şiddet uygulayan, cinsel meta olarak kullanan yayınların engellenmesi, zorla ve genç yaşta kadınların evlendirilmesine karşı kamu kurumlarının ciddi bir izleme ve engelleme uygulaması gibi talepler çoğu zaman ancak kadın örgütlerinin ortak talebi olarak geniş ve sürekli kampanyalar ile ileri sürüldüğü zaman etkili oluyor. Türkiye’de kadın örgütleri özellikle yasal iyileştirmeler konusunda başarılı ortaklaşmalar yaptığını ve bu tarzını şimdilik—en azından imza kampanyaları³⁶ ile—sürdüdüğünü görüyoruz. Bu anlamda Türkiye’de kadın hareketinin başarısı da kadın örgütlerinin ortak gündem olarak saptadığı konuları kamuoyuna taşıma becerisi ile değerlendirilebilir. Bu başarı kadın örgütlerinin bir anlamda *kamunun cinsiyetlendirilmesi* diyebileceğimiz bir işi başarmaları yani kamu politikalarını etkileyerek kadınların sorunlarına karşı daha duyarlı ve çözüm üretici hale getirilmesini sağlayan dönüşümü gerçekleştirmeleri anlamına gelir.

1. Kadın Hareketinin Gündemi: Öncelikler, Ortaklaşmalar, Eklemlenmeler

Türkiye’de ikinci dalga kadın hareketinin gelişmeye başladığı 1985’ten bu yana kadın örgütlerinin gündemine neler girdi, neler dışarıda kaldı, nasıl ifade edildi diye bakarsak gündemin ilk sıralarına çıkanlar kadar geride kalan ve hiç gündeme giremeyen konuların da olduğunu görürüz. Kadın örgütlerinin üzerinde en çok durduğu ve kamu politikalarını çözüm için harekete geçirmeye çalıştığı öncelikli konuların kadınların eğitim olanaklarından hâlâ eşit yararlanamaması, siyasal kararlara eşit katılamaması ve en geniş anlamda kadınlara yönelik şiddetin engellenememesi olduğunu görürüz. Bu öncelikli konuların önemli kırılıp kamunun gündemine sokulabilmesini belirleyen şeyi anlamak için kadın örgütleri tarafından bu konuların başka siyasal aktörlerin gündemleriyle nasıl ilişkilendirildiğine ve bunlara nasıl eklemlendiğine bakmak gerekiyor. Bunlardan en bilineni modernleşme siyasetinin gündemidir.

1.1. Modernleşmeye Eklemlenme

Modernleşmeci siyaset her zaman gündeminde kadınların modernliğe uyumunu amaçlayan hedefler barındırır. Örneğin kadınların modern çocuk yetiştirme ve

36 İmza kampanyalarına örnek olarak Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığının adından kadın kelimesinin çıkartılmasına karşı yürütülen imza kampanyası metni ve imzacılar listesi için bkz. <http://www.ka-der.org.tr/tr/container2.php?act=sayfa&cid00=125&cid01=82> erişim tarihi: 26.06.2011.

bakım tekniklerini öğrenmeleri, uygun evlilikler yapıp bakılabilecek sayıda çocuk doğurmaları, modern aile yönetimini öğrenip modern tarzda giyinip konuşmaları gibi amaçlar kadınları her zaman modernleşmeci siyasetlerin hedefi yapar. Kadın hareketleri içinde her zaman önemli sayıda modernleşmeci hedefi olan kadın örgütleri vardır. Bu örgütler—feminist örgütler ilgilenmese dahi—öncelikle kadın ve kız çocuklarının okutulması, erken yaşta ve zorla evlendirmelerin engellenmesi, kadın doğurganlığının düzenlenmesi gibi konulardaki kadın hakları sorunlarını kalkınma/modernleşme politikalarına eklemişlerdir; bunun en az modernleşme tarihi kadar eski bir geçmişten bugüne—değişerek de olsa—sürdüğünü görüyoruz. Türkiye’de yakın zamanlarda ÇYDD, ACEV, TEGV, gibi örgütlerin³⁷ kadınların modern topluma eşit bireyler olarak dahil edilmesi için kamuoyunu, sivil ve askeri örgütleri, özel sektörün sosyal sorumluluk projelerini ve uluslararası örgütlerin destek programlarını harekete geçirerek kadınların modernleştirilmesi misyonunu önemli ölçüde devletten devraldığını söyleyebiliriz. Bu tür sivil örgütlerin yürüttüğü “Haydi Kızlar Okula”, “Kardelenler” (Akşit, 2009; Kulin, 2004) gibi kız çocuklarının okutulması kampanyalarında bunun örneklerini görüyoruz.

Türkiye’de kadın ve kız çocukların okumaz yazmazlık düzeyinin yüksekliği yakın zamanlarda BM ve AB istatistiklerinde görünür hale geldi ve bunun Türkiye’nin gelişmiş ülkeler arasında sayılmasını engelleyen bir durum olduğu kavranmaya başlandı. Bu nedenle Türkiye’nin uluslararası indekslerde üst sıralarda yer alması iddiasıyla sorunun çözümünün devlet politikaları açısından da yeni bir ivme kazandığını söyleyebiliriz. Ama öte yandan yeni liberal piyasa-özelleştirme politikaları sonucu devletin eğitim harcamalarını artırmak istemediğini ve sorunun çözümünü sivil örgütlere, uluslararası kuruluşlara ve özel sektöre devretmeye çalıştığını da biliyoruz.

Meselenin bir “devlet meselesi” haline gelmişliği ile birçok güçlü sivil aktörün gündemine girmişliği feminist örgütlerin kadın ve kız çocuklarının eşit eğitim fırsatlarından yararlanmasıyla ilgili konularda çoğu zaman izleyici durumunda kalmasına ve yapılanların içeriğinin belirlenmesinde etkisizleşmesine yol açıyor.³⁸ Örneğin MEB’nin kız ve erkek eğitimini ayıran örgütsel yapı-

37 Türkân Saylan bu alanda simgeleşmiş bir isim olarak iyi bir örnektir.

38 Bu konuda sorunlar ve çözümler için bkz. ERG Eğitim Reformu Girişimi (2010) *Eğitim İzleme Raporu 2009*, http://erg.sabanciuniv.edu/sites/erg.sabanciuniv.edu/files/EIR2009_BasinPaketi.pdf; Tan, M. (2008) “Eğitim,” *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri* içinde, (S. Sancar, Y. Ecevit ve S. Acuner ile birlikte) İstanbul: TÜSİAD ve KAGİDER Yayını, <http://www.tusiad.org/bilgi-merkezi/raporlar/turkiyede-toplumsal-cinsiyet-esitsizligi--sorunlar--oncelikler-ve-cozum-onerileri/>.

sı—bazı kadın raporlarında dile getirilmenin ötesinde—hâlâ ciddi bir politik eleştiriye maruz kalmıyor. Benzer biçimde kadınların doğurganlık haklarının da feminist örgütlerin devlet politikalarına bıraktığı alanlardan biri olduğunu söyleyebiliriz. Doğurganlık, üreme sağlığı adı altında, nüfus politikası ve ailenin güçlendirilmesi penceresinden bakılarak yapılan devlet uygulamalarının her zaman kadınlara karşı duyarlı olduğunu söyleyemeyiz.

Kadınların eğitim ve sağlık sorunlarının çözümü için kadın odaklı bakış açısına sahip politikaların eksikliği bir gerçek. Bu nedenle kadınların çoğu zaman ekonomik kalkınma ve nüfus politikaları gibi kadınların önceliklerine ve haklarına duyarlı/kör politikaların nesnesi olması; kadın istihdamının düşüklüğünün işgücü verimliliğini azaltan etken olarak ele alınması engellenmiyor. Devlet politikaları eliyle kadınlar için yürütülen hizmetler zaman zaman muhafazakâr ve eril değerleri yeniden üretebiliyor. Bu nedenle kız çocuklarının ve kadınların eğitim düzeyi hızla yükseliyor ama eğitim kurumlarındaki erkek egemen zihniyet kolayca gerilemiyor; kadın doğurganlığına ilişkin büyük projeler yapılıyor ama hâlâ doğurganlığın bir kadın hakkı meselesi olduğu yeterince kavranmıyor.

1.2. Kadınlara Yönelik Şiddetin Önlemesi ve Muhafazakâr Siyasete Eklemlenme

Türkiye’de 1985-95 döneminden itibaren feminist örgütlerin kadına yönelik şiddeti, eril tahakkümün temel bir biçimi olarak ele aldığını görüyoruz. “Bağır Herkes Duysun” ve “Mor İğne” (Paker 1988) kampanyaları feministlerin eril şiddete dikkat çektikleri ilk ve önemli eylemler oldu. Bu dönemde kadına yönelik şiddet tartışılırken savaş kışkırtıcılığı, ırkçı-militarist söylemde kadın bedeninin kullanımı gibi eril şiddetin farklı tarzlarına yönelik güçlü feminist eleştirileri ve protesto eylemlerini gördük. Tecavüz, taciz, kadın bedenine yönelik her türlü duygusal ve fiziksel şiddet bunların arasında her zaman feminist örgütlerin gündeminde ilk sıralarda yer aldı (Gönüllü, 2005; Işık, 2002).

Öte yandan Türkiye’de kadın hareketinin ikinci on yılı olan 1995 ve sonrasında ulusötesi ilişkilerin de geliştiği bir dönem oldu. Özellikle 1985’te CEDAW’ın imzalanması sonrasında 1995 Pekin ve 2000 yılında Pekin+5 toplantılarına katılım ile yaşanan gelişmeler kadına yönelik şiddet konusuna verilen önceliği pekiştirdi ve namus cinayetleri konusunda uluslararası gündemin oluşumuna önemli destekler sağladı. Kadına yönelik şiddetin önlenmesinin bir “kamu sorumluluğu” olduğunun Türkiye’de siyasi aktörlere kabul ettirilmesi sağlandı ve CEDAW kadınların sorunlarını görünür kılmak için yeni bir hukuki meşruluk temeli oluşturdu.

Türkiye’de 1990’ların sonlarından başlayarak kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi ile ilgili yasal reformların yapılabilmesinde feminist örgütlerin öncü-

lüğünde gelişen ortak gündem-ortak eylem stratejisinin belirleyici rolü oldu. 1998-2005 arasında kadınlar lehine önemli yasal reformların yapılmasını sağlayan platform türü örgütlenmelerin en başarılısı Türk Ceza Kanunu değişikliği sırasında kadın örgütlerinin taleplerini TBMM'de dile getirmek için oluşturulan TCK Platformu oldu (Aldemir, 2007; Yılmaz, 2006) ve bu platform, kurulduğu 13 Mayıs 2003'ten bu yana sadece TCK için değil birçok başka yasal değişikliğin gerçekleşmesi için de çalıştı (TCK Kadın Çalışma Grubu, 2003, 2005a). Bu başarının nedeni farklı kadın örgütlerinin arasında *koalisyon stratejisine* dayalı platform örgütlenmesinin izlenmesiydi.

Kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi feminist örgütlerin stratejik bir hedefi idi; sorunun çözümü için çok geniş bir yelpazedeki kadın örgütlerini bir araya getirerek gündemin desteklemelerini sağladılar. Modernleşmeci-kalkınmacılar, İslamcı kadın örgütleri ve özellikle Kürt kadın örgütleri ile feministlerin ideolojik-politik etkileşimi ve işbirliği aracılığıyla sorun TBMM'ye taşındı. Hükümetteki DSP-MHP-ANAP koalisyonu ve ondan sonraki AKP döneminde de yasal reformlar ile ilgili ortak çalışma anlayışı devam etti. Bu sayede Aileyi Koruma Kanunu, Medeni Yasa, Ceza Yasasında istenen değişiklikler TBMM'den geçirildi ve Aileyi Koruma Yasası uygulamasına hayatiyet getirildi. Ayrıca sığınmaevleri ile ilgili yasal düzenlemeler, Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı—ve şimdi de il eylem planlarının hazırlanması—mümkün oldu. TBMM'nin namus ve töre cinayetleri ile ilgili özel komisyon kurması ve bir rapor hazırlamasının mümkün olması, Başbakanlık Şiddetle Mücadele Genelgesinin yayımlanması, vb. kamu müdahale³⁹ alanının oluşturulması gerçekleşti.

Bu konudaki gelişimin aktörünün farklı siyasal bakışlara rağmen Kürt, İslamcı, modernist, feminist gibi, kadınlara yönelik, sadece aile içindeki şiddetin önlenmesi için bir araya gelen kadın örgütlerinin oluşturduğu *kadın koalisyonu* olduğunu söyleyebiliriz ve bunu bir tür *consensus siyaseti* olarak tanımlayabiliriz.⁴⁰ Özellikle Doğu ve Güneydoğu'daki Kürt kadınların sorunlarıyla ilgilenen örgütlerin bu konudaki büyük mücadelesini mutlaka vurgulamak gerekir. Kadınlara yönelik şiddetle mücadele etmeyi gündemlerine alan KAMER ve VAKAD gibi bağımsız örgütlenme ağı geliştirebilmiş kadın örgütlerinin yanı sıra, etnik haklar ve özgürlükler için mücadele eden Kürt siyasal hareketinin yönetimindeki belediyelerde kurulan kadın merkezlerinin de⁴¹ bu gündeme ka-

39 Son dönem kamu politikalarındaki gelişmeler için bkz. Benli, 2010.

40 Bu konuda çıkan haberlerde yer alan kadın örgütlerini görmek için bkz. "Kadın Örgütlerinin Yeni TCK'ya İsyanı," *Posta*, 4 Ekim 2003.

41 Türkiye'nin farklı bölgelerindeki kadın örgütlerini içeren bir veri tabanı için bkz. <http://www.ucansupurge.org/veritabani/>.

tılmasıyla kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi için önemli desteklerin geliştirilmesi mümkün oldu.

Türkiye’de kadınlara yönelik şiddeti önlemeye yönelik çabalar sadece aile ve eviçi şiddet önleme politikaları olarak hayata geçebildi. Militarizm, ırkçılık, milliyetçi/etnik kimlik siyasetleri kaynaklı şiddete karşı “kadın bakış açısı”ndan bir karşı duruş ile kadınlara yönelik eviçi şiddet ilişkilendirilemedi. Irkçılık, etnik ayrımcılık, savaş kışkırtıcılığı, militarizm, dini inanç kökenli şiddet gibi diğer eril şiddet türlerinin önlenmesi-suç sayılması için hâlâ kadın hareketinin zayıf bir gündeme sahip olduğu ve bu konuda yeni bir feminist politikaya gereksinim olduğu ortada.

Kadınlara karşı şiddetin önlenmesi için geliştirilen ortak siyasetin muhafazakârlığın odağı olan *ailenin korunması ve güçlendirilmesi* bağlamında kendine bir ortaklaşma noktası bularak başarılı olduğunu ve bu nedenle devlet gündemine dahil olma fırsatı yakalandığını söylemeliyiz. “Ailenin korunması” adı altında bulunan bu ortaklaşma noktasının, konunun kamu kurumlarınca benimsenmesi açısından, yarattığı ılımlılaştırma etkisinin rolü açıktır. Ama bu durum aynı zamanda konunun kadına yönelik erkek şiddeti olarak değil “aile içi şiddetin önlenmesi” olarak ele alınmasına ve kadınlara yönelik diğer şiddet türlerinin ve genel anlamda eril şiddetin önlenmesinin gündemden düşmesine yol açtığını görüyoruz.

Öte yandan orta sınıf kentsoylu “beyaz” erkeklerin etkili kesimlerinin de kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi politikasına ilginç bir bağlamda destek verdiğini görüyoruz. Aslında birçok konuda “egemen erkeklik” ideolojisinin temsilcisi, bürokratik, siyasal ve ekonomik kararların öznesi olan orta sınıf erkeklerin kadınlara yönelik şiddetin önlenmesinde özel bir bilinç geliştirebilmeleleri, farklı erkeklik kimlikleri arasında güçlenen bir gerilimi de bize gösterdi. Kadına yönelik şiddeti esas olarak alt sınıftan, eğitimsiz, geri, Doğu kültüründen kaynaklanan bir “barbar erkek” davranışı olarak kodlayan “beyaz erkeklik” namus ve töre adına yapılan bu tür erkek ilkeliliğinin çağının geçtiğini ilan etti. Böylece egemen erkeklik değerleri içinden kadın dövme ve öldürme dışlandı; ama diğer eril şiddet türleri -özellikle örneğin ekonomik şiddet- hiç tartışılmadan konu dışında kaldı.

2. Kadın Hareketi Gündemi: Eksikler ve Yoklar

Farklı kadın örgütlerinin oluşturduğu ortaklıklar anlamında kadın hareketinin gündeminde birçok önemli mesele ya eksik ya da hiç yer almıyor. Türkiye’de güçlü bir sol ve emek hareketinin olmayışı nedeniyle, kadınların eviçi karşılıksız emeği, enformel emek, ev eksenli çalışma, kadın emeğinin yeni piyasacı çalışma koşullarında güvencesiz, aşırı sömürü koşullarında çalışmak zorunda kalması ve özellikle de işyerinde kadınlara yönelik taciz,

mobbing sorunlarına karşı güçlü bir siyasal gündem oluşturulamıyor. Bu konularla az sayıdaki sendikal kadın çalışması⁴² ve ilgili feminist uzmanların bir platformu olan KEİG'in⁴³ (Kadın Emegi ve İstihdamı Girişimi) çalışmaları bu ilişkideki kopukluk noktalarını ve nedenlerini gösteriyor. Sendikalardaki kadın örgütlenmeleri ile ilgili çok az sayıda çalışma (Toksöz, 2004; Toksöz ve Erdoğan 1998) sendikalar ile feminist kadın örgütleri arasında ilişkilerin zayıflığının yol açtığı durumu daha detaylı tanımlıyor. Bu nedenle sendikalardaki kadınlar ile kadın örgütlerindeki kadınlar farklı çevreler ve bakış açılarına sahip olmaya devam ediyorlar.⁴⁴

Türkiye'de feminist örgütlerin kadın örgütlerini harekete geçiremediği veya kendisinin de yeterince önemsemediği önemli konuların çoğu, doğrudan eril iktidarın/tahakkümün sönmelenmesini amaçlayacak politikalarla ilgili. Örneğin askeri ve dini kurumların içinde kadınlara yönelik ayrımcı, aşağılayıcı eril dil ve pratiklerden vazgeçilmesi için yeterince güçlü ve etkili bir karşı çıkış geliştirilemiyor. Askeri eğitimlerde erkekleri motive etmek için kadınlar aleyhine klişelerin kullanılması, erkekliğin şiddetle ilişkili değerlerle tanımlanması ya da dini yorumların kadınların yaratılıştan eksik ve kocaya itaatle yükümlü olduğunu söylemesi gibi meselelerde feminist örgütlerin yeterli bir gündem oluşturabildiklerini göremiyoruz. Bu konularda duyarlı feminist örgütlerin politik güçsüzlük ve siyasal yalnızlık nedeniyle bu konuları ülkenin gündemine sokmakta yalnız kaldığını⁴⁵ söyleyebiliriz.

Feminist örgütlerin yeterli ortak ve işbirliği yapacak siyasal müttefik bulamadığı için gündeme getiremediği meseleler arasında, kadın ticaretinin ya da bilinen tabirle fuhuşun önlenmesi de yer alıyor. Erkek egemenliğini oluşturan en önemli ayrıcalıklardan bir olan bir kadının bedenini cinsel ilişki için bir süreliğine satın alabilme ayrıcalığı ya da kadın bedenin cinsel meta olarak teşhir edilmesi ile ilgili konular -liberal (!) bir yanlışlıkla- kadın hareketinin gündemine girmiyor.⁴⁶ Öte yandan kadınların cinsellik tercihlerinin evlilik

42 Bkz. KESK, 1998, 2004; Eğitim-Sen, 2010.

43 Kadın emegi üzerine çalışan uzmanların ve kadın örgütlerinin oluşturduğu bir platform olan KEİG'in hazırladığı raporda yer alan politika önerileri için bkz. KEİG Platformu, 2009.

44 Sendikalardaki kadınların konumları ve sorunlarını gündeme getiren bir siyasal eylem için bkz. Sendikalarda Erkek Egemenliğine Karşı Kadın İnisiyatifi, Kadın Dairesi programı, 23 Haziran 2011, <http://www.keig.org>.

45 Kadın vicdani red hareketi için bkz. <http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=8&ArsivAnaID=62966>.

46 İnsan ticareti bağlamında kadın ticareti konusunda bir çalışma için bkz. Ayata, 2008.

dışında da saygınlığının korunması, buna ilaveten erkekleri eviçi sorumlulukları eşit paylaşmaya itecek eşitlikçi politikaların geliştirilmemesi, babalar-çocuklar arasındaki ilişkinin sosyal ve kültürel olarak güçlendirilmemesi, işsizlik, göç ve enformelleşme nedeniyle ortaya çıkan güvensiz iş koşulların erkeklerde yarattığı *erkeklik krizinin* eşitlikçi dönüşümlere yönlendirilmemesi gibi konular bu yoklar listesinin üst sıralarında yer alıyor. Yoksullukla mücadele politikalarının aile sigortası benzeri bağlamda ele alınması ile parasal ya da aynı yardım dağıtma politikalarının kadınları hedef alan ama kadın hareketinin bakış açısına ve taleplerine uzak ve soğuk duruşu yeni ve giderek önemi artacak bir tartışma konusu.

Kadın örgütlerinin bir başka suskun kaldığı alan ise kadınların kamu hizmetine eşit katılım hakkının ele alınmamış, tartışılmamış noktaları. Türkiye’de kadınların hâlâ vali, general, imam olamaması dini ve devleti yönetme işlerinin hâlâ erkeklere özgü görüldüğünün kanıtıdır. Ayrıca spor ve din hizmetlerinden kadınların eşit ve serbest yararlanma hakkının hâlâ olmaması kadın hareketinin gündemine henüz girmemiş konular arasında en önemlileri olarak sayılabilir.

Kadın hareketinin ciddi bir boşluk yarattığı bir başka alan ise feminist bakış açısından tasarlanmış bir aile politikası tartışmasının olmayışdır. Aile politikası muhafazakâr siyasetin gündemine bırakılıyor ve o da kadınları evde ev kadını ve anne olarak tutmak için hareket ediyor. Oysaki cinsiyet eşitliği zaman zaman eşitlikçi ve kadınların özgür seçimlerine öncelik vermek zorunda olan aile politikalarının geliştirilmesini gerektiriyor. Ama Türkiye’deki gibi, aile politikası kadınları evde tutmayı amaçladığı sürece, cinsiyet eşitliğini sağlamak için -yapılan çalışmalarla çelişiyor. Erkeklerin aile ve çocuk yetiştirme sorumluluklarına katılması, kadınların ve erkeklerin ev ve iş yaşamını birlikte yürütebilmesi için kreş, yaşlı ve sakat bakımının kamusallaştırılması gibi uygulamalar bu nedenle hiç yaşama geçemiyor. Feminist bir açıdan ev kadınlarının sosyal güvenliğinin nasıl sağlanacağı ise yeterince tartışılmıyor. Oysaki ev kadınlarının-annelerin sigortalanması da en az aile içi şiddetin önlenmesi kadar kadın hareketinin ortak gündeminde olmayı hak eden temel bir sorun.

V. Türkiye’de Kadın Hareketinin Örgütlenme Stratejileri

Feminist örgütlenmenin amacı kadınların küçük, yüz yüze ve hiyerarşisiz *binç yükseltme* amaçlı küçük gruplarda çıkar çatışması yaratacak bağlamlardan uzak durarak ve hem erkekler hem diğer siyasal örgütler karşısında özerklik kazanmaktır. Bu anlamda feminist örgütlenmelerinin amacı eril tahakküme karşı kendilerini korumak ve dönüştürmek için bir güç ve strateji geliştirebilmektir. Feminist örgütlenme erkek egemenliğinin ideolojik eleştirisini ve sorgula-

masını yapma, kadınlık deneyimlerini tartışıp olumlu ilkeler çıkarma, güçsüzleştirilmeye direnmek için “ben dilinde konuşma”yı öğrenme, kadınlarla empatik iletişim kurma gibi örgütlenme ilkelerine dayanır ve her tür kadınla her tür güçlendirici kadınlık deneyimleri arasında ilişki kurarak, eril iktidarın kadınlar üzerindeki tahakkümünü azaltmaya çalışır.

Eril tahakkümü dönüştürücü olabilmek için kadın örgütleri arasında işbirliği yapmak, belli sorunların çözümü için ittifaklar oluşturmak ve farklı ideolojik ve politik ilişkileri olan kadın örgütleri ile koalisyon kurmak önemli bir feminist örgütlenme stratejisidir. Feminist siyaset, bu strateji ile doğrudan erkek egemenliğine karşı çıkmaya bile bir biçimde kadınların güçlenmesini, desteklenmesini ve gereksinmelerinin karşılanmasını amaçlayan kadın örgütleri ile ittifak kurmayı amaçlar. Çünkü kadınların—bütün farklılıklarına rağmen—sadece kadın olduklarından dolayı benzer bir ayrımcılık ve ezilme yaşadıklarını varsayar.

İkinci dalga feminizm bütün dünyada erkek egemenliğini yok etmek için kadınları mobilize etmeye çalıştı ve bunun siyasi ilkesi olarak kadınların ortak ezilmişliğine karşı kızkardeşlik (kadın dayanışması) gerektiğini vurguladı. Bu örgütlenme modelini ileri süren feministlerin çoğu beyaz, orta sınıf kadınlardı. Ama yoksul, eşcinsel, göçmen, etnik azınlık mensubu, siyah kadınların bu orta sınıf beyaz kadınlarla dayanışması çok kolay gerçekleşmedi; bu kadınlar “önce farklılıklarımızı tanımlayalım, aksi takdirde beyaz, batılı, orta sınıf feministlerin bizlerin ezilmesine yol açan düzene karşı sessiz kalışlarını da kabul etmiş oluruz” dediler. Farklı kadınlık deneyimlerinin görmezden gelinmesi ve tahakküm altında tutulması, kadınlar arası hiyerarşik ilişkilerin eleştirilmesi gerektiğini vurguladılar.⁴⁷ Bu farklı kadınlık deneyimlerinin varlığının kabulü ile feminist örgütlenme ilkesi ortak çıkar değil, farklı kadınlık çıkarları ve farklı deneyimlerin birbirine eklemlenmesi ve koalisyon kurma⁴⁸ gereği olarak tanımlanmaya başlandı.

Türkiye’de 1990’lı yılların sonundan başlayarak 2000’li yıllarda sayıları artarak devam eden koalisyon türü örgütler, farklı ideolojik ve politik özelliklere sahip kadın örgütlerini ortak bir sorunu çözmek için birbiriyle ilişkili hale getirdi. Onların öncelikle platformlar, e-gruplar kurarak (Göker, 2007) imza kampanyaları ve lobicilik çalışmaları yaptıklarını görüyoruz. Ortak iletişim amaçlı örgütlenme ve mümkün olduğu ölçüde ortak eylem yapmaya dayalı etkinliklerin koalisyon olup olmadığı tartışılabilir bir konu ise de, Türkiye’deki oluşumlar tek-somut-sorun odaklı işbirlikleri (*single issue cooperation*) olarak

47 Farklı kadınlık deneyimlerinin varlığının kabulü ve politikleştirilmesi için bkz. Stienstra, 2000.

48 Koalisyon kurma ile ilgili tartışmalar için bkz. Lyshaug, 2006.

tanımlanabilir. Bu anlamda Sığınaklar Kurultayı,⁴⁹ AKL, CEDAW Yürütme Kurulu,⁵⁰ önemli örnekler olarak sayılabilir.

1. Bilinç Yükseltmeden Koalisyona: Stratejiler, Gerilimler

Türkiye’de 1980’lerin ortasından itibaren gelişen feminist örgütler öncelikle bilinç yükseltme grupları içinde örgütlendiler. Daha sonra kamuya görünür feminist dernekler ortaya çıktı. Daha sonra da feminist örgütlerin oluşturduğu görünürlükten ilham alan çok çeşitli kadınlar, farklı kadınlık konularından yola çıkarak kadınlar için farklı şeyler yapmak isteyen kadın dernekleri kurdular.

Bu sürecin sonunda ortaya çıkan kadın örgütlenmeleri⁵¹ Türkiye’nin siyasal yelpazesindeki farklılıkları yansıttı. Atatürkçü, İslamcı, Kürt, Feminist, vb. ayrımlar kadın örgütlerinde de ortaya çıktı (Turam, 2008; Diner ve Toktaş, 2010). Bu kadın örgütlerinin farklı siyasal hedefleri ve bağlılıkları nedeniyle aralarında farklı çelişkilerin ortaya çıkması tahmin edilmez bir durum değildi elbette. Öncelikle feminist olan ve kendisini feminist olarak tanımlamayıp kadınlar için çalıştığını söyleyen kadın örgütleri arasındaki gerilimlerin ortak gündem oluşturma stratejilerini çok zorladığını söyleyebiliriz. Bu tür gerilimlerin kadınlarla ilgili yasal haklardan pratik tavır alışlara, evlilik-aile odaklı sorunlardan kadınların evlilik dışı cinsel hakları ve özgürlüklerine doğru kaydıka daha da arttığını gördük. Örneğin bekâret denetimlerinin engellenmesi, evlilik dışı/babasız çocukların anne nüfusuna kaydedilmesi, kadınların kendi soyadlarını taşıması gibi konularda sağlanamayan ortaklıklar eviçi şiddetin engellenmesi, kız çocuklarının okutulması, olumlu ayrımcılık uygulanması gibi konularda çok daha kolaylıkla gerçekleşebiliyordu.

Ortak bir kadın gündemi etrafında uzlaşmalar oluşturarak bir kadın hareketi inşa etmenin bir başka gerilim hattı da bağımsız kadın örgütlerinde kalmak ile sendika ve siyasal partiler gibi erkeklerle birlikte yürütülen karma örgütlerde feminist olarak kadın hakları savunusu yapmak gerektiğini savunanlar arasında gerçekleşti.⁵² İkincisini savunanların kendilerini daha çok sosyalist-feminist olarak tanımladıklarını söyleyebiliriz.

49 Sığınaklar Kurultayı Türkiye’de 1998’den bu yana her yıl toplanan ve kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi için çalışan kadın örgütlerini ve kamu kurumlarını bir araya getiren en uzun süreli örgütlenme oldu. Her yıl yayımlanan bildirgeleri için bkz. Kadın Sığınakları Kurultayı raporları, <http://www.siginaksizbirdunya.com>.

50 CEDAW Yürütme Kurulu kadın örgütlerinin bir araya gelerek gölge raporları oluşturuyor. En son rapor için bkz. CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu, 2011.

51 Kadın hareketinin örgütlenme özellikleri hakkında bkz. Sancar, 2008, s. 245-56; 2006.

52 Bu tartışmalara bir örnek için bkz. Sayılan, 1996.

Diğer bir örgütlenme tartışması da feministlerin sadece kendileri gibi eşitlik ve özgürlük talep eden kadın örgütleri ile işbirliği yapması; bunun dışındaki ulus, devlet, din, cemaat, aşiret gibi kutsal sayılan şeyleri korumak için kurulmuş kadın örgütleriyle ilişkiden uzak durmasının gerekip gerekmediği idi. Diğer deyişle kadın hareketinin bir biçimde kadınlardan oluşan ve kadınları ulus, din, devlet ya da cemaat hedefleri için seferber etmeye çalışan her tür kadın örgütüne de açık olup olmayacağı meselesi idi. Yani muhafazakâr, milliyetçi, dinci, ulusalcı vb. kadın örgütleri de kadın koalisyonlarında yer almalı mıydı? Bu tartışmanın bir örneğini KA-DER'in kadınların eşit siyasal temsili ni sağlamak için geniş bir koalisyon oluşturma isteği ile bütün siyasal partilerdeki kadınlara ulaşmak için uyguladığı *eşit mesafe siyasetinde* görebiliriz.⁵³ Bu nedenle KA-DER üyeleri içinde CHP, AKP, BDP(DTP), MHP, ÖDP, TKP gibi çok farklı partilerden kadınlar oldu ve bu partilerdeki kadınlarla ortak çalışmalar yapılabilirdi.⁵⁴ Bu stratejinin ne kadar başarılı olduğunu tartışmak bu yazının sınırlarını aşacaktır ama bu stratejinin ötesinde kadın örgütlerinin, kadınların eşit siyasal temsili, kadın politikacı ve karar süreçlerindeki kadın sayısının artması açısından başarılı olduğu söylenebilir. Ama feminist siyasetin ve kadın hakları savunucularının siyasal partilere girmesi açısından başarıya kapı açtığı söylenemez. Kota politikaları konusunda da önemli bir dirençle karşılaşıldığı ve engellerin hâlâ aşılamadığı bir gerçek.

2. Siyasal İdeolojiler ve Kadın Örgütleri

Türkiye'de kadın örgütleri mevcut siyasal akımlara paralel olarak Kemalist, ulusalcı, milliyetçi, solcu, liberal, muhafazakâr, İslamcı, Kürt, vb. olabiliyor. Buna göre Türkiye'de en yaygın kadın örgütü türünün böylesi farklı ideolojik örgütlenmelere destek veren siyasal parti kadın kolları ya da en geleneksel biçimde

53 Eşit mesafe siyaseti için bkz. Sancar, 2008, s. 249.

54 KA-DER'in çalışmaları için bkz. KA-DER (2007) *Kota El Kitabı: Geçici Özel Önlem Politikası*, haz. A. Sayın, Ankara; (2005) *Eşit Temsil için Cinsiyet Kotası: Erkek Demokrasiden Gerçek Demokrasiye*, KA-DER Genel Merkez Yayını; (2004a) *Kadın Sorunlarına Çözüm Arayışı Kurultayı*, İstanbul. <http://www.ka-der.org.tr/index.html>; (2002) *Kadın Siyasetçinin El Kitabı*, KA-DER Genel Merkez Yayını; KA-DER Yerel Siyaset Çalışma Grubu; (2006a) *Cinsiyet Eşitliği Yolunda Yerel Siyaset Raporu, Yarın İçin Bugünden Kampanyası*, KA-DER Ankara; (2006b) *Bir de Buradan Bak: Cinsiyet Eşitsizliği Bir 'Kadın Sorunu' Değil Toplumun Sorunudur*, (Serpil Sancar, Selma Acuner, İlknur Üstün, Aksu Bora, Lara Romaniuc), Kader- Ankara ve UNDP Yayını, Ankara. http://www.marjinal.com.tr/download/kader_kitaplar/birdeburadanbak.pdf; (2004a) *Kadın Başımıza: Yerel Yönetimlerde Kadın Katılımı ve Temsili Kampanyası*, 2003-2004, KA-DER-Ankara ve KASAUM Yayınları; (2004b) *Kadınların Yerel Seçimler Bildirgesi-2004*, KA-DER-Ankara. <http://www.ka-der.org.tr/Kitaplar.html>.

gönüllü sosyal yardım amaçlı örgütler olduğunu biliyoruz. Dini, bölgesel, ce-maat temelli her iki tür kadın örgütü ile feminist örgütler arasında zaman za-man olumlu etkileşimler, sınırlı da olsa işbirlikleri ve hatta kadın hakları söy-lemine benimsemeye doğru bir dönüşüm yaşandığını söyleyebiliriz. Dolayısıy-la kadın hareketi içinde her zaman zayıf bağlarla bağlı olunsa da, görünür gün-demleri öyle olmasa da, içerik ve eylemlilik açısından kadın sorunlarına duyar-lı hale dönüşebilen örgütler yer alabiliyor. Bu duyarlılık ve dönüşüm kapasite-si, elbette ki farklı kadın örgütlerini erkek egemen değerleri yeniden üreten ay-gıtlar olmaktan çıkartmıyor. Ama bu durum feminist örgütlenme stratejileri açısından bu tür kadın örgütlerinin önemini azaltmıyor.

Türkiye’de etkili ve güçlü bir kadın hareketi oluşumunda, feministlerin ide-olojik ve politik etkililiği kadar hem Kürt kadın örgütleriyle hem de İslamcı ka-dın örgütleriyle işbirliklerinin belirleyici etkisi oldu. Kürt kadın örgütlerinin ka-dın haklarının savunusunu⁵⁵ ve feminist bakış açısını çok daha başarılı biçimde kendi örgütlerine taşıma becerisini gösterdikleri halde İslamcı kadın örgütleri için aynı şeyin aynı düzeyde gerçekleştiğini söylemek zor. Çok yaygın biçimde dini yaymak için kurulmuş dindar kadın örgütlerini hariç tutarsak kendilerini İslami kadın hareketi olarak tanımlayan örgütlerin kadın hakları konusunda önemli açılımlar yaptığını ve feminist siyasetin gündem ve eleştirilerinden ge-niş çapta etkilendiklerini görüyoruz. Ama bu etkilenmeyi İslamcı siyasal parti-lerin kadınlarla ilgili politikalarına tam anlamıyla taşıyabildikleri söylenemez.

Karşılıklı etkilenme sürecinden feminist örgütlerin de kendi hesabına önem-li kazanımlarla çıktığını söyleyebiliriz. Türkiye’de İslamcı kadın hakları savu-nucularının Kemalist kadın politikalarının otoriter dışlayıcılığına, batılı kadın hakları anlayışının Avrupa-merkezli bakış açısına, modernleşmeci bakışın her türlü farklı kadın deneyimini yok saymasına yönelttikleri eleştiriler feministle-ri de derinden etkiledi. Özellikle kadınlara yönelik şiddetin gündeme getiril-mesi, yasal reformların yapılması gibi konularda feministler ile İslamcı kadın örgütleri arasındaki işbirliğinin çok önemli işler başardığını söyleyebiliriz. Bu işbirliğinin bedelinin ise dinsel muhafazakârlığın hoş görülmesi olduğunu ve feminist eleştirinin bu anlamda sessizce geri tutulduğunu da söyleyenler oldu.

İdeolojik farklılıkların yarattığı ayrışmalar, dağılmalar, farklı yaklaşımların birbirine benzeştirilmesi ile değil ancak bunların arasında kadınların ezilmesi ve eril tahakkümün geriletilmesine yönelik oluşturulacak iyi bir koalisyon po-litikası ile aşılabılır. Feministlerin farklı kadın örgütleriyle oluşturduğu şemsi-ye yapılar, platformlar koalisyon politikası gereği bu amaca yöneldi. Ama dün-yanın her yerinde her zaman kadın örgütleri koalisyonlarının iyi işleyeceğine dair bir garanti olduğunu söylemek zor. Özneleri iyi tanımlanmış farklılıkları

55 Kürt kadın hareketi ve kadın sorunu için bkz. Çağlayan, 2007; Sharhzaad, 2005.

ara kesitler ve sınırlar boyunca bir araya getirmek bu sınırları kuvvetlendirebilir; farklılıkları kuvvetlendirerek etkilenmeleri, melezlenmeleri zayıflatıp engelleyebilir; geri dönüşsüz hale getirebilir. Oysa kadınların çıkarlarını ortaklaştırılması siyaseti bu sınırların belirsizleştirilmesi, yeniden şekillendirilmesini amaçlar her zaman. Her özne kendi alanını tanımlar ve diğerinin alanına girmemeye çalışarak kendi alanını çizer ve onu titizlikle korur; buna göre diğer kadın örgütlerine karşı konumlanınca da kendi alanında da kendinden başka kimsenin olmasını istemeyebilir. Oysaki kadın dayanışması karşılıklı tanıma ve olumlamayı gerektiriyor. Bu konularda feministler arasında önemli tartışmalar olduğunu görüyoruz: Jodi Dean gibi birçok feminist, Iris Marion Young'ın "gökkuşuğu koalisyonu" olarak adlandırdığı örgütlenmeleri bu açılardan eleştirmişti.⁵⁶ Koalisyonların karşılıklılık, eşitlik ve hesap verebilirlik üstüne dayanması gerektiği halde zaman zaman da bu ittifakların birbirine çok değmeyen kadın örgütleri yarattığını söylemek mümkün.

3. Kadın Hareketinin Çıkmazı: Siyasal Partiler

Türkiye'de kadın örgütlerinin kadın taleplerini siyasal karar süreçlerine iletmesi, diğer alanlara göre daha sorunlu gelişti. Bu taleplerinin siyasal aygıtlar, süreçler ve siyaset dilinde görünür hale gelmesi, çözümler üretmesi ve sürekli temsili için iki temel dönüşümün gerçekleşmesi şart: Öncelikle bu taleplerin siyasetçiler tarafından algılanması ve ikinci olarak da taleplerin sahibi olan kadın hakları savunucularının siyasal karar süreçlerinde kararlara katılması ve temsil edilebilmesi. Birincinin gerçekleşmesi Türkiye'de kadın örgütlerinin uzun bir süreçte *lobicilik* yaparak birçok konunun siyaset aktörleri tarafından algılanır hale gelmesini sağladı. Özellikle kadınlara yönelik şiddet konusunda sağlanan duyarlılığı buna örnek gösterebiliriz. Feministlerin siyasal karar süreçlerine katılımını sağlamak için ise *femokratların* uzman-bürokratik kurumlara alınması/ataması ve önemli kadın hakları savunucularının siyasal parti yönetimlerine ve parlamentoya temsilci olarak aday gösterilmesi/seçilmesi gerçekleşmedi.⁵⁷ Türkiye'de birinci aşamada önemli başarılar sağlansa da ikinci konuda yani feministlerin siyasal kararlara dahil edilmesi konusunda çok ciddi bir direnç olduğu için birçok önemli kadın hakları ihlali—fuhuşun önlenmesi gibi—hâlâ siyasetin gündemine giremiyor.

Kadın hareketinin talepleri ve kadrolarını siyasal kurumlara taşı(yama) masının nedeni Türkiye'de kadın hakları siyasetinin, güçlü sol ve liberal partilerin yokluğu nedeniyle kendi politikalarını onların politikalarına eklemleyerek kamuoyuna, yasama kararlarına ve hükümet uygulamalarına taşıma/yansıtma

56 Bu tartışmalar için bkz. Lyshaug, 2006.

57 Kadın hareketinin ve feministlerin içerilmesi tartışmaları için bkz. Mazur, 2005; Banaszak vd, 2003.

fırsatı bulamamasıdır. Böyle bir fırsat ne CHP ve Ecevit'in DSP'si ile ne de ANAP gibi liberallik iddiası olan bir parti ile gerçekleşti. Bugün için AKP döneminde önemli yasal düzeltmeler yapılmış olsa da bu adımlar muhafazakâr ideolojinin kadınları sadece annelik ve aile bağlamında algılamak istemesiyle sınırlı. TBMM'de grubu olan siyasal partiler cinsiyet eşitliğinin gereğini yapma konusunda hâlâ yeterince duyarlılık geliştiremediler. Türkiye siyasetindeki sağ/ muhafazakâr çoğunluk, kadın hakları taleplerinin sadece sınırlı bir kısmını filtre ederek ve muhafazakârlığa uyumlu hale getirerek bünyesine aldığından siyasal toplumun feminist etkilenmeye kapalı kalmasına neden oldu.

Dünyada başarılı kadın hareketleri, öncelikle kadınların eşit siyasal temsili konusunda geliştirdikleri stratejiler ve siyasal dönüşümlerle değerlendiriliyor. Bugün artık cinsiyet eşitliğini hedeflememiş ve bunu gerçekleştireceğine dair bir inanç oluşturmamış siyasal rejimler demokratik sayılmıyor; yani *demokrasi-nin cinsiyetlendirilmesi* çağın ruhunun bir parçası haline geldi. Bu da feministlerin siyasal kurumlara dahil olması ve feminist eleştirinin ortaya koyduğu dönüşümlerin siyasal toplumda gerçekleştirilmesine bağlı. Türkiye'de önümüzdeki dönemin bir siyasal toplum reformu dönemi olacağı belli olmuşken, siyasal partilerin ve seçimlerin demokratikleştirilmesi ve temel vatandaşlık tanımının tartışılması sırasında kadınların eşit vatandaşlar olabilmesi için yapılması gerekenlerin dikkate alınmaması önemli bir demokrasi eksikliği haline dönüşecektir.

Türkiye'de TBMM'de grubu olan siyasal partilere baktığımızda hem parti yönetimlerinde hem milletvekilliklerinde aday belirleme ilkelerinin çok sorunlu olduğunu görüyoruz. Aday liste seçicileri karar verirken değişik kriterleri—enformel olarak—uyguluyorlar. Deneyim, parasal güç, bölgesel aidiyet, etnik ve cemaat kimliği, eğitim, meslek, yaş, kitle örgütleri üyeliği/yöneticiliği gibi kriterler bu seçişte etkili oluyor. Ama bu kriterlere ve aday gösterilen kadınlara yakından baktığımızda, kriterlerin kadınlardan çok erkekler için geçerli olduğunu görüyoruz. Kadın adayların belirlenmesinde bu *kooptasyon* başka kurallara göre şekilleniyor; akraba, tanıdık eşi, kızı, sevgilisi yani *torpilli kadınlar* her zaman önemli bir yer tutuyor. Ama özellikle deneyimsiz, itaatkâr, ikincil kalmaya ses çıkarmayacak, “arka toplayan” kadınlar yani *uyumlu eş modeli kadınlar* özellikle tercih ediliyor. Ayrıca gösterişi, sunumu iyi ama siyasal gücü ve iddiası düşük *vitrin kadınlarının* da siyasal partilerin her düzey yönetiminde önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Toplumda kadın örgütlerinde, kadın hakları mücadelesinde gördüğümüz kadınları hâlâ siyasal partilerde, parlamentolarda ve politik makamlarda göremiyoruz. İstenmeyen/seçilmeyen kadınlar ise öncelikle feministler, siyasetin tabanından gelen deneyimli, güçlü, ama *marksız kadınlar* oluyor. Bu yapının AKP ve CHP gibi büyük partilerde hâlâ devam ettiğini görüyoruz. Bir tür *başkanın kadınları modeli* diyebileceğimiz bu model, siyasal partilerdeki merkez ve lider egemenliğine dayalı otoriter örgüt yapıları-

nın bir sonucu. Bu konuda etnik kimlik siyaseti yürüten BDP'nin (DTP) farklı bir model geliştirerek—feministleri içine almasa bile—kendi içinde kendi feministlerini yaratarak önemli ve başarılı bir örnek haline geldiğini görüyoruz.

Türkiye'de kadınların siyasal katılımı ve temsili ile ilgili başarısızlığın siyasal partilere kadın taleplerinin ve feministlerin dahil edil(eme)mesiyle ilgili bir başka boyutu ise bu konudaki kadın örgütlerinin eksik bakış açısı. Kadınların eşit siyasal temsili ile ilgili olarak bugüne kadar geliştirilmiş tek politika “kota” talebi ve hangi partiden olursa olsun kadın politikacıların eğitimi yoluyla kadın sorunları-taleplerinin içerilmesinin amaçlanması. Oysa ki “her partide en az kadar kadın olsun, yeter” demek ancak bununla birlikte gerçekleşmesi gereken dönüşümler için stratejik hedefler saptamamak, kadın temsilci oranı yükselen ama kadınların taleplerine yetirince duyarlı olmayan bir siyasal toplumu aşmaya yetmiyor. Kadın olmanın bir tür politik grup değil biyolojik bir kategori olarak kabul edilmesi, yani özcülük, eril iktidar aygıtlarını ve pratiklerini dönüştürücü olmaktan çok bazı kadınları buna ortak etmekle sonuçlanabiliyor. Bu açıdan Türkiye'de kadın örgütlerinin siyasal partilerde cinsiyetçiliğin aşılması için daha güçlü ve doğru bir gündem oluşturmaya çalışması gerekiyor (Sancar, 2008, 2005, 2004a).

4. Kadın Hareketlerinin Başarısı: Devleti Dönüştürme/Devletle İşbirliği

Kadın hareketinin önemli bir hedefi, dünyanın her yerinde eril tahakkümün pekiştirilmesinde önemli rolü olan devlet aygıtlarının kadınların gereksinmelerine yanıt veren ve erkek egemenliği yerine eşitlik üreten kamu kurumlarına dönüştürülmesidir. Devletin dönüştürülmesi bağlamında da devlet politikalarını etkileyecek kurumlarda ortaya çıkan feminist kadınlar-seçilmiş kadınlar ikilemini çözmektir. Kadın siyasetinin devlet aygıtlarına dahil edilmesinin en önemli koşullarından biri feminist kadınların siyasal partilere, parlamentolara seçilebilmesi ve ilgili kamu kurumlarına uzman olarak katılabilesidir. Bu durum devletin bürokrasi yapısına, siyasetin ideolojik gerilimleri çözmekle ilgili reflekslerine bağlı olmakla birlikte kadın hareketinin gündem oluşturma becerisi ve yakaladığı siyasal fırsatları iyi değerlendirmesi anlamında çok belirleyicidir.

Farklı ülkelerdeki kadın hareketlerinin başarısını sağlayan faktörlere karşılaştırmalı olarak baktığımızda başarıyı etkileyen üç tür faktör olduğunu görüyoruz. Öncelikle sol örgüt ve partilerle feminist/kadın örgütlerinin ittifak olanağı; devlet içinde diğer örgütlü çıkar gruplarının özellikle işçi hareketi türü siyasal aktörlerin varlığı ve devletin demokratikleşme niyeti. Bu konuda geniş çaplı ve karşılaştırmalı bir araştırma⁵⁸ sonucu kadın hareketinin başarısını sağlayan

58 Bu konuda yapılan karşılaştırmalı uluslararası araştırma için bkz. RINGS araştırması, dipnot 25. Ayrıca bkz. Outshoorn ve Kantola, 2007; Shirin, 2003.

en iyi bileşimin demokratik-merkezi bir devlet yapısı, güçlü işçi hareketi ve sol parti desteği olduğunu; ikinci en iyinin ise ademimerkeziyetçi devlet yapısı ile zayıf işçi hareketi, örgütlü egemen çıkar grubunun yokluğu ve güçlü sol parti yokluğunun bileşimi olduğunu bize gösteriyor. Sol partiler ile feminist örgütler ittifakının Batı Avrupa ve Latin Amerika'daki başarıları yarattığını, ikincisine en iyi örneğin ise ABD olduğunu söyleyebiliriz. Bu işbirliğinden cinsiyet eşitliğini kabullenmiş yeni bir devlet yapısının ortaya çıktığını ve bunun dünyaya örnek olduğunu görüyoruz (Banassak, 1996). Öte yandan devletin demokratik alışkanlıklarının, sendika veya sol partilerin kadın örgütleriyle işbirliğinin güçlü olmadığı ülkelerde, feminist hareket devletin baskısı ya da umursamazlığı ile karşılaşılıyor (Beckwith, 2001).

Muhafazakâr hükümetler ve sıkı ekonomik politika zamanlarında kadın hareketlerinin işi zorlaşıyor. İngiltere, Kanada, ABD'de muhafazakâr partilerin iktidarda olduğu dönemde kadın hakları konumunu koruma ve hatta yeni bazı haklar oluşturma şansı bulabilmiş olmakla birlikte dünyanın geri kalanı için aynı şeyi söylemek zor. Kadın haklarıyla ilgili anayasal hükümlerin ve mahkeme kararlarının desteğinin muhafazakârlık baskılarına karşı kadınları etkili biçimde koruduğunu görüyoruz (agy., s. 378). Örneğin yakın dönemde önemli bir reform hareketinin yaşandığı İskoçya'da kadın örgütleri kendi gündemlerini başarılı biçimde reform gündemine katabildiler. Feministler seçimlerde parlamentonun %35,9'unun kadınlardan oluşmasını sağladılar. Seçilen kadınların %95'i sol veya sol eğilimli partilerden geliyordu. Sonuçta sol partilerin kadınları siyasal kurumlara taşımadaki önemini ve bunun dönüştürücü kapasitesini görüyoruz.

Fransa'nın aşırı merkezi üniter devlet yapısı küreselleşme, yerel yönetim reformları ve Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde yaşadığı deneyimler sonucunda 1980'lerden başlayarak aşama aşama önemli siyasal dönüşümler yaşadı. Geçmişte Fransız feminist hareketi, devlet feminizminin yaratıcısı olarak devletle yakın bir ilişki kurmuştu. Devlet içinde kurulmuş Kadın Bakanlığı ve eşitlik birimlerinde *femokratlar* etkin yerlerde bulundu ve önemli reformlara imza attılar. 1981-6 döneminde Fransa'da sosyalist feminist Yvette Roudy'nin dünyanın ilk kadın hakları bakanı olduğu dönemdi. Bu dönüşüm radikal ama marjinal, uygulama alanı sınırlı kaldı. Evrensel eşitlik ilkesi ile şekillenmiş Fransız devletinin Jakoben geleneğe dayanan bürokratik yapısını değiştiren bir etki söz konusuydu. 1998-2002 arasında sol hükümetler döneminde devletin kadın hakları politikası yerel bölgesel birimlere doğru da genişleyerek çok iyi çalıştı. 1980'de yerel yönetimlere yetki devri reformunda 12 bölge ve 92 bölümde ayrı birimler, yerel bakanlıklar kurulurken kadın hakları da her bir birimde yer aldı. Bu yapı sayesinde yerel-bölgesel düzeyde çok sayıda Kadın Hakları Bilgi Merkezi giderek kurumlaştı ama hep sivil örgüt statüsünde kaldı; sivil kadın gruplarını desteklemeye ve

finanse etmeye devam etti. 2002-5 döneminin sağ hükümetleri ile bu çalışmalar duraklasa da varlığını sürdürdü.⁵⁹

5. Örgütlenmede Yeni Eğilimler:

Feminist Örgütlerden Proje Örgütlerine Dönüşüm

Kadın hareketleri dünya çapında yeni bir olgu ile karşı karşıya. Kadın örgütleri kadın sorunlarının çözümünü toplumdan, devletten, bireylerden, politik aktörlerden talep eden, erkek egemenliğinin değişik, gizil ve stratejik biçimlerini açığa çıkarma ve eleştirmeye göre şekillenmiş yapılarını ve ideolojik özelliklerini yitiriyorlar; kadın sorunlarını çözmesini istedikleri kamu kurumlarının bir parçası haline geliyorlar. Feminist ilkelerden çıkarak istenen *kendine yardım* örgütlenmesi her birinin bir kamu kurumu gibi sorun çözücü-çözüm uygulayıcı hale gelmesine yol açıyor. Bunun için gereksinme duydukları parasal kaynaklar *kadın fonlarından*, deneyim-bilgi-teknik ise *kadın projelerinden* geliyor.

Kadın hareketinin STK'laşması ve *proje feminizmi* olarak tanımlayabileceğimiz bu gelişme dünyada kadın hareketlerini örgütsel, ideolojik ve politik dönüşüme uğratan en önemli faktörlerden biri. Bu olgu kadın hareketinin gündeminde çarpılmalara, kaymalara ve kırılmalara yol açıyor. Bu durum öncelikle devletin, çoğu zaman piyasacı politikalar ya da sadece duyarsızlık nedeniyle yapmak istemediği—örneğin yaşlı ve sakatların ve okul öncesi çocukların kreş yerine evde anneleri tarafından bakılması gibi—işleri kadın örgütlerine yaptırmasına da yol açıyor. Bu işleri yapacak kadın örgütlerini finanse etsin diye uluslararası fonların proje destekleri kamu bütçelerinin yerine geçiyor. Örneğin kız çocuklarının okuma oranının artırılması, şiddete uğrayan kadınlara destek verilmesi, kadınlara üretim ve iş kurma kredileri sağlanması, kamu görevlilerinin cinsiyet eşitliği sorunlarına duyarlı hale getirilmesi için hizmet içi eğitimler yapılması gibi konular kadın örgütleri ve uluslararası fonlar aracılığıyla yapılan işlere tipik örnekler. Kadın örgütleri ise bu işleri yapmak ve bu fonlara ulaşmak için örgüt yapılarını, stratejilerini, örgütlenme hedeflerini, işbirliklerini ve eleştirel konumlarını değiştirmek ve bu duruma göre yeniden yapılanmak zorunda kalıyorlar. Gönüllülüğe, siyasal özerkliğe ve ideolojik olarak erkek egemenliğini eleştirmeye dayanan feminist örgütlenme yerine somut sorun çözmeye ve uygulamaya yönelik projeler yapan kadın örgütleri geçiyor.

Kadın projeleri, gönüllü katılıma dayalı kadın örgütleri yerine uzmanlık, işbölümü ve doğrudan sorun çözmeye yönelik iş görme stratejilerine dayalı yeni bir tür kadın örgütlenme modeli yaratıyor. Dar ve derinlemesine sorun alanlarında çalışma, belli alanlarda sorun çözme deneyimlerine göre uzmanlaşmış-

59 Fransa'da yaşanan dönüşümler için bkz. Wallach Scott, 2005.

lık, parasal kaynakların kullanımı ile ulaşılabilen kolaylıklar anlamında kadın projeleri, kadınların kendi kendilerine sorun çözme pratiklerini geliştiriyor.

Kadın projelerinin parasal kaynaklarının ulusal devletin bütçesinden değil de uluslararası örgütlerden, başka ülkelerin kadın örgütlerinden ya da tamamen sivil kaynaklardan geliyor oluşunun yol açtığı sorunlar kadın hareketlerinin en önemli tartışma gündemlerinden biri. Bu süreç kadın örgütlerini devlete ve onun otoriter-cinsiyetçi politikalarına karşı özerkleştirmekle birlikte, ulusal siyasetin dönüştürülmesi için mücadeleyi teşvik etmek yerine ulusal siyaset düzeyinin atlanıp daha çok uluslararası fon kuruluşları ile ilişkilerin gelişmesine ve ulusaşırı ittifakların oluşmasına yol açıyor. Doğrudan sorun çözmeye odaklanan “kadın projeleri” daha dar ve derinlemesine çalışan kadın örgütlerini ortaya çıkartıyor; ama kadınlar arasında erkek egemenliğinin değişik biçimlerine karşı ortak mücadeleyi de çoğu zaman sorunlu ve güçsüz kılabiliyor. Kadın projelerinde çalışan feministler ile kadın örgütlerinde çalışan feministlerin çoğu zaman bir ve aynı kadınlar oluşunun söz konusu gelişmelerin yaratabileceği apolitiklik tehlikesini önlemede önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Kadın projeleri kadın örgütlerinin artık kitlesele örgütler olmaktan çıkmasına yol açıyor; her bir kadın örgütü birkaç profesyonel kadın ve onlara yardım eden kadınlardan oluşuyor; yeni kadınların gelmesi ne talep ediyor ne de bundan hoşlanılıyor; kadın örgütlerinin içi boşalıyor. Ama öte yandan daha etkin, sorun çözmeye deneyimli, parasal kaynaklara ulaşabilen, özgün hedefleri olan daha profesyonel kadın örgütleri ortaya çıkıyor.

Proje feminizminin kadın örgütlerinin yapısını dönüştürdüğü gerçeği karşısında geriye kalana hâlâ bir kadın hareketi denip denemeyeceği tartışılmaya muhtaç bir konu. Çünkü bu dönüşüm kadın örgütlerini siyasetten, siyaseti de kadın örgütlerinden ve özellikle de feministlerden ve feminist eleştiriden uzak tutuyor. Bu “yabancılaşma”nın kadın siyasetinde yarattığı *apolitikleştirici etkinin* yanı sıra, kadın projelerine harcanan emeğe rağmen, bütünün görülmesi olanağı ortadan kalktığı için tekrarlar, yanlışlar, kaynak israfları ve kör noktaların oluşmasının önüne geçilemiyor. Kadın örgütlerinin hangi konular, hangi ilkeler ile proje yürütmeleri gerektiğini eşgüdümleyecek bir kamu politikasının eksikliği giderek daha fazla hissediliyor; ama aynı zamanda böyle bir kamu politikasını oluşturacak “politik kadın gücü” de giderek dağılık, apolitik, detaylara gömülmüş ve eleştirel bakışını yitirmiş hale gelebiliyor.

6. Kadın Örgütlerinin Kamu Hizmetlerini Üstlenmesi

CEDAW’a imza atan devletler kadınlara yönelik destek politikaları geliştireceklerini vaat ediyorlar. Ama aynı zamanda, yeni liberal politikaların yol açtığı dönüşümler sonucu üstlendikleri cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik politikalar geliştirme sorumluluğunu—kendi devlet politikaları ile yakından ilgili değilse—

ya BM veya AB gibi ulusüstü kurumlara [uploading] ya bölgesel kurumlara ya da yerel yönetimlere [downloading] devrediyor; ya da kadın politikasıyla ilgisiz diğer devlet kurumlarını devreye sokuyor [lateral loading]. Örneğin Türkiye'de Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığının görevlerinin bir kısmını sivil yardım fonlarını daha kolaylıkla harekete geçirebilen Diyanet İşleri Başkanlığının Aile İrşat Bürolarına devretmesi gibi gelişimler olabiliyor. Ayrıca kadınlara yararı olacak bir kamu hizmetinin tamamen devlet sorumluluğu dışına çıkartılıp sivil kurumlara ve özel sektöre [offloading] devredilmesi de her zaman söz konusu olabiliyor.⁶⁰ Bu gelişimler sonucu kadın örgütlerinin üstlendiği kamusal işlevlerin ve proje feminizminin gerçekten de patriarkal devleti kadın sorunlarına karşı daha duyarlı hale getirip ne kadar değiştirebildiği, özerk kadın hareketini yok edip profesyonelleşerek kenar süsü haline gelmiş kadın örgütleri içinde boğulmaya mı yol açtığı çok önemli bir tartışma konusu. Feminist talepleri alıp kadın sorunlarını çözmek için yola çıkan kadın örgütlerinin feminist olmayan sonuçlar üretip üretmedikleri titizlikle sorgulanması gereken bir mesele olarak gündemde duruyor.

Sonuç

Türkiye'de kadın hareketinin bir duraklama ve tıkanma dönemine girdiği bu günlerde yaşanmışlığa dönüp bakmak ve deneyimleri eleştirel olarak gözden geçirmenin yararı büyük. Böyle bir amaçla bakıldığında Türkiye'de görünen manzara şu: Kadın haklarını yeterli düzeyde koruyabilecek sivil, siyasal ve kamusal mekanizmalara hâlâ sahip değil; her adım geriye gitmeye eğilimli, her aygıt kırılabilir; kadın örgütlerinin sorun haline getirmediği hiçbir konu kamuoyu gündemine giremiyor ve kendiliğinden çözülüyor; sivil ve siyasal toplumun refleksleri arasında kadınların ve erkeklerin eşit olması gereği hâlâ yeterince yerleşmemiş. Ama kadın örgütleri de dağınık, kitlesel katılım-destek özelliğini yitirmiş ve apolitik-profesyonel yapılara dönüşerek çalışmaya uyum sağlamış görünüyor. Kadın örgütlerinin eleştirel dili ve sesi kısalmış; kendi önerilerine siyasal dayanak olacak yeterli siyasal müttefikler ve ortaklar da ortalıkta görünmüyor.

Diğer yandan *yeni bir feminist kuşak* geliyor: kadınların "kamuyu dönüştürme"den çok kendi bireysel yaşamlarını dönüştürme arzuları popüler kültür aygıtları ve tarzlarıyla iç içe gerçekleşiyor. Artık Müjde Ar'ın filmi ve Duygu Asena'nın romanları gibi *popüler feminizm* yok! Ama sosyal medya her gün yeni popüler feminist imgeleri yayıyor. Türkiye'de hâlâ siyasal partilerde ve sendikalarda eril siyaset egemen. Kadınları güçlendirmeyi amaçlayan özel kurumlar—sığınma evleri, kadın kütüphanesi, kültür merkezleri, akade-

60 Bu sınıflandırma için bkz. Banaszak, 2003.

mik araştırma ve eğitim merkezleri, vb—hâlâ güçsüz ve devletten mali kaynak alamadan yaşamaya ve ayakta kalmaya çalışıyor. *Amargi*, *Feminist Politika*, *Feminist Yaklaşımlar*, *KaosGl* gibi yeni feminist dergiler çıkıyor ama kadın örgütlerinin yayınları hâlâ ülke çapında yeterince dağıtılamıyor. Kadın haklarını güçlendirici bir kamu aygıtı olarak Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı olarak eşgüdümçü bir yapıdan icracı bir yapıya dönüştürülüyor, ama adından kadın kelimesi çıkartılıp bir alt birime dönüştürülerek kadınların bağımsız bir siyaset ve hizmet hedefi olması reddedilmiş oluyor. Öte yandan parlamentodaki kadın sayısı hızla artarken hâlâ yerel siyasette kadın haklarını yerel gündemlere taşıyacak ciddi bir kadın politikacı grubu göremiyoruz.

Türkiye’de 2010’lu yıllar kadınlar açısından yeni gelişmeler ve fırsatlar dönemi olacak; kadınlar daha güçlü ve toplumsal kaynaklara daha eşit ulaşma olanağına sahip yurttaşlar olacaklar. Ama bu güçlenme toplumsal iktidar ilişkilerini cinsler arasında daha eşitlikçi hale mi getirecek yoksa sadece kadınların eril iktidarın elindeki nimetlerden aldığı pay mı artacak? Yüzyıl önce kendine feminist diyenlerin bir düşü vardı: Feministlerin eşitlikçi ve özgürlükçü siyaset tahayyülünün merkezinde “devlet gibi olmayı arzulamayan” ve kendi kendini iktidarsız bir ilişki olarak örgütleyebilen yeni bir dünya kurmak ve orada yaşamak düşünülüyordu. Eril tahakkümün sönümlenmesi ile diğer tüm toplumsal tahakkümlerin de sönümlenmesinin iç içe geçerek gerçekleşeceği özgürlükçü bir siyasal toplum yaratma düşünüy insanlarla paylaşıldı. Bu düşünüy bugün de hâlâ paylaşmak mümkün mü acaba?

KAYNAKÇA

- Abadan Unat, N. (1998) "Söylemden Protestoya Türkiye'de Kadın Hareketinin Dönüşümü," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, der. A. Berktaş Hacımirzaoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Acar-Savran, G. (2004) "Biyolojizm ve Toplumsal Kuruluşculuğun Ötesinde," *Beden, Emek, Tarih/Diyalektik Bir Feminizm İçin*, İstanbul: Kanat Kitap.
- Acar-Savran, G.(2007) "Feminist Politika, Kota ve Bir Siyasal Kategori Olarak Kadınlar," *Amargi*, sayı: 5, Yaz, s.11-13.
- Akgökçe, N. (1996) "Bütün Bunlar Oluyorken Kadınlar Neredeydi?," *ÖDP Tartışmaları*, Alan.
- Akgül, Ç. (2011) *Militarizmin Cinsiyetçi Suretleri*, Dipnot.
- Akman, C.A. (2008) "Sivil Toplumun Yeni Aktörleri Olarak İslami Eğilimli Kadın Dernekleri," *Toplum ve Demokrasi*, yıl:2, sayı: 4, s. 71-90.
- Akşit, E.E. (2009) "Haydi Kızlar Okula: Kızların Eğitimi, Kadınların Bilgisi ve Kamusal Alan Tartışmaları," *Toplum ve Bilim*, sayı: 114, s. 7-26.
- Aktaş, C. (2005) *Bacı'dan Bayan'a İslamcı Kadınların Kamusal Alan Tecrübesi*, Kapı.
- Aktaş, C. (2006) *Türbanın Yeniden İcadı*, Kapı.
- Aldemir, A. (2007) "Kadın Örgütleri ve Yasama: TCK Platformu Örneği," Ankara Üniversitesi, Kadın Çalışmaları Yüksek Lisans Programı, yüksek lisans tezi araştırması.
- Aldıkaçtı-Marshall, G. (2005) "Ideology, Progress, and Dialogue: A Comparison of Feminist and Islamist Women's Approaches to the Issues of Head Covering and Work in Turkey," *Gender and Society*, cilt: 19, sayı: 1, s. 104-20.
- Altınay, A. ve Arat, Y. (2007) *Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddet*, İstanbul.
- Alvarez, S. (1999) "Advocating Feminism: Latin American Feminist NGO Boom," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 1(2), s. 181-209.
- AMARGİ (2005) *Özgürlüğü Ararken: Kadın Hareketinde Mücadele Deneyimleri*, der. B. Kum, F. Gülçiçek, P. Selek, Y. Başaran, İstanbul: Amargi Kadın Bilimsel ve Kültürel Araştırma Yayıncılık.
- Anthias, F. (2002) "Beyond Feminism and Multiculturalism: Locating Difference and Politics of Location," *Women's Studies International Form*, sayı: 25, 3. s. 275-86.
- Apak, M. (2004) "1980-90 Arası Türkiye'de Kadın Hareketinin Gelişim Süreci ve 2000'lere Yansıması: Farklılıklar, Tartışmalar, Ayrışmalar," İstanbul Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi.
- Arat-Koç, S. (2007) "(Some) Turkish Transnationalism(s) in an Age of Capitalist Globalization and Empire: 'White Turk' Discourse, the New Geopolitics, and Implications for Feminist Transnationalism," *Journal of Middle East Women's Studies*, sayı: 3/1, Kış, s. 35-57.

- Arat, Y. (1991) "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı," *Toplum ve Bilim*, sayı: 53, Bahar.
- Arat, Y. (1994) "Towards A Democratic Society: The Women's Movement in the 1980s," *Women's Studies Forum*, sayı: 17(2/3), s.241-8.
- Arat, Y. (1999) *Political Islam in Turkey and Women's Organisations*, Friedrich Ebert Stiftung, İstanbul.
- Arat, Y. (2005) *Rethinking Islam and Liberal Democracy: Islamist Women in Turkish Politics*, State University of New York.
- Arat, Y. (2009) "Religion, Politics, Gender Equality in Turkey: Implication of a Democratic Paradox," UNRISD, Heinrich Böll Stiftung için hazırlanan araştırma raporu.
- Atakul Özcan, S. (2006) "Üniversitelerde Kadın Çalışmaları," *Kadın Çalışmaları Dergisi*, cilt: 1 sayı: 3 (Eylül-Aralık).
- Atkins, L. (2004) "Passing on Feminism: From Consciousness to Reflexivity?," *European Journal of Women's Studies*, sayı: 11(4), s. 427-44.
- Ayata, A. vd (2008) *Türkiye'de İnsan Ticaretinin Farklı Formlarına Olan Talebin İncelenmesi*, AB, İçişleri Bakanlığı, IOM tarafından desteklenen proje raporu.
- Banassak, L.A. (1996) *Why Movement Success or Fail? Opportunities, Culture and the Struggle of Woman Suffrage*, Princeton University Press.
- Banaszak, L.A. vd (2003) "When Power Relocate: Interactive Change in Women's Movements and States," *Women's Movements Facing the Reconfigured State* içinde, der. L.A. Banaszak, K. Beckwith, D. Rucht, s.1-29, Cambridge University Press.
- Barbarosoğlu F.K. (2009) *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*, Profil.
- Başkent Kadın Platformu (2007) *Kadın: Düünden Bugüne Başkent Kadın Platformu, Ekim 1995-Mayıs 2007*, Ankara: Ayban Matbaacılık.
- Bayard de Volo, L. (2003) "Analyzing Politics and Change in Women's Organizations: Nicaraguan Mother's Voice And Identity," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 5:1, Mart.
- Beckwith, K. (2001) "Women's Movements at Century's End: Excavation and Advances in Political Science," *Annual Review of Political Science*, sayı: 4, s. 371-90.
- Benhabib, S. (2002) *The Claims of Culture/Equality and Diversity in the Global Era*, Princeton University Press.
- Benli, F. (2010) *Kadının insan Hakları*, Temmuz 2010 rapor, <http://www.akder.org/grafik/manager/Dokumanlar/soruvecevaplarlakadinininsanhaklari2010.pdf>.
- Bhabha, H.K. (1994) *The Location of Culture*, Londra: Routledge.
- Bhabha, H.K. (1999) *The Postcolonial and The Postmodern: The Question of Agency*, *The Cultural Studies Reader*, Routledge.

- Bora, A. (1988) "Ankara'da Feministler Ne Yapıyorlar?," *Sosyalist Feminist Kak-tüs*, sayı: 1.
- Bora, A. (1996) "Kadın Örgütleri Nereden Nereye?," *Birikim*, s. 83, Mart.
- Bora, A. (2002) "Bir Yapabilirlik Olarak KA-DER," *90'larda Türkiye'de Femi-nizm*, der. A. Bora ve A. Günel, İstanbul: İletişim, s.109-24.
- Bora, A. ve Günel, A., der. (2002) *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İstanbul: İletişim.
- Braig, M. ve Wolte, S., der. (2002) *Common Ground or Mutual Exclusion? Women's Movement and International Relations*, Zed Books.
- Bulut, N. (2001) "İslamcı Kadınların Feminist Deneyimleri," *Tezkire*, Kadın ve Beden Siyaseti Özel Sayısı, sayı: 10, Şubat-Mart, s. 94-104.
- CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu (2011) *6. Dönem Gölge Raporu ve Birleşmiş Milletler CEDAW Komitesi'nin Nihai Raporu*, Karınca.
- Cocburn, C. (2000) "The Women's Movement, Boundary Crossing on Ter-rains of Conflict," *Global Social Movement*, der. R. Cohen ve S.M. Rai, s. 46-61, The Athleon Press.
- Cohen, R., Robin ve Shirin M.R. (2000) "Global Social Movement, Towards a Cosmopolitan Politics," *Global Social Movement*, der. R. Cohen ve S.M. Rai, s. 1-32, The Athleon Press.
- Coşar, S. (2007) "Politik Katılımda Eşitlik: 'Bıyiksız Siyaset' Mümkün mü?," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, Heinrich Böll Stiftung Derne-ği Türkiye Temsilciliği Yayını, s.94-107.
- Çağlayan, H. (2007) *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu*, İstanbul: İletişim.
- Çağlayan Kovanlıkaya, E. (2006) "Kadın Sivil Toplum Kuruluşlarının Kadın Bilincine Katkıları ve Uçan Süpürge Örneği," *Kadın Çalışmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, Eylül-Aralık, s. 40-50.
- Çaha, Ö. (2007) "Türkiye'de Kadın Hareketi ve Feminen Sivil Toplumun Ge-lişimi?," *Kadın Çalışmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 3, Nisan.
- Çaha, Ö. (2010) *Sivil Kadın: Türkiye'de Sivil Toplum ve Kadın*, genişletilmiş 2. baskı, Savaş.
- Çakır, R. (2000) *Direnış ve İtaat: İki İktidar Arasında İslamcı Kadın*, İstanbul: Metis, Siyahbeyaz Dizisi.
- Cravey, A. (1998) "Engendering the Latin American State," *Progress in Human Geography*, sayı: 22(4), s. 523-42.
- Çubukçu, S.U. (2004) "1980 Sonrası Kadın Hareketi: Ataerkilliğe Karşı Mey-dan Okuma," *Türkiye'de ve Avrupa Birliği'nde Kadının Konumu, Kazanımlar, Sorunlar, Umutlar*, der. F. Berktaş, İstanbul: KA-DER Yayınları.
- Çubukçu, S.U. (2004) "Demokrasiye Önemli Bir Katkı: Kadın Sivil Toplum Örgütleri," *Türkiye'de ve Avrupa Birliği'nde Kadının Konumu, Kazanımlar, Sorunlar, Umutlar*, der. F. Berktaş, KA-DER Yayınları, İstanbul.

- Dahlerup, D. ve Freidenvall, L. (2005) "Quotas as a Fast Track to Equal Representation for Women," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 7(1), s. 26-48.
- Desai, M. (2002) "Transnational Solidarity; Women's Agency, Structural Adjustment, and Globalization," *Women's Activism and Globalization: Linking Local Struggles and Transnational Politics*, der. N.A. Naples ve M. Desai, Routledge, s.15-33.
- Diner, Ç. ve Toktaş, Ş. (2010) "Waves of Feminism in Turkey: Kemalist, Islamist and Kurdish Women's Movement in an Era of Globalization," *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, cilt: 12, sayı: 1.
- Durakbaşa, A. (2000) *Halide Edib: Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim.
- Ecevit, Y. (2001) "Yerel Yönetimler ve Kadın Örgütleri İlişkinde Eleştirel Bir Yaklaşım," *Yerli Bir Feminizme Doğru*, yay. haz. A. İlyasoğlu ve N. Akgökçe, s. 227-57, İstanbul: Sel.
- Eğitim-Sen (2010) *Özgürlüğümüz için Örgütleniyoruz: II. Kadın Kurultayına Giderken*, Eğitim-Sen Yayınları.
- Epstein, B. (2001) "What Happened to the Women's Movement?," *Monthly Review*, Mayıs.
- Epstein, B. (2002a) "Feminist Consciousness After the Women's Movement," *Monthly Review*, Eylül, s. 31-7.
- Epstein, B. (2002b) "The Success and Failures of Feminism," *Journal of Women's History*, cilt: 14/2.
- Erarslan, S. (2004) "İslamcı Kadının Siyasette Zaman Algısı Üzerine," *İslamcılık: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt: 6, s.818-25, İstanbul: İletişim.
- Erdoğan Tosun, G. (2006) "Siyasetin Kadınlara Ardına Kadar Açık Kapısı: Mahalle Muhtarlığı," *Kadın Çalışmaları Dergisi* cilt: 1 sayı: 1, Ocak-Nisan, s. 30-44.
- Erkilet Başer, A. (2001) "Marjinal Yurttıştan Özgür Bireye: Müslüman Kadının Kimliğinin İnşa Süreci," *Tezkire*, Kadın ve Beden Siyaseti Özel Sayısı, sayı: 10, Şubat, Mart, s. 53-63.
- Ertürk, Y. (2005) "The UN Agenda for Women's Rights and Gender Equality," *Journal of International Affairs*, cilt: 10, sayı: 2, Yaz.
- Ertürk, Y. (2007) "Kadına Yönelik Şiddet, Nedenleri ve Sonuçları: Kültür ve Kadına Karşı Şiddet Arasındaki Kesişimler," BM Şiddet Özel Raportörlüğüne hazırlanmış Türkiye raporu, http://www.ihop.org.tr/dosya/YE/ye_raportr.doc Ek Rapor metni, <http://www.ihop.org.tr/dosya/YE/yeturkiyerapor.pdf>.
- Fraser, N. (2003) *Redistribution or Recognition?* Londra: Verso.
- Franceschet, S. (2003) "The State Feminism and Women's Movements: The Impact Of Chile's *Servicio Nacional De La Mujer* On Women's Activism," *Latin America Research Review*, cilt: 38 sayı: 1, Şubat.

- Fraser, N. (2005) "Mapping the Feminist Imagination: From Redistribution to Recognition to Representation," *Constellations*, sayı: 12(3)
- Fraser, N. (2010) "Feminizm, Kapitalizm ve Tarihin Oyunu," *Feminist Yaklaşımlar*, BGST Yayını, s. 174-93.
- Gökalp, D. (2010) "A Gendered Analysis of Violence, Justice and Citizenship: Kurdish Women Facing War and Displacement in Turkey," *Women's Studies International Forum*, sayı: 33, s.561-9.
- Göker, G. (2007) "İnternetin Türkiye Kadın Hareketi Üzerindeki Etkisi: Kadın Kültürünü E-Grubu Örneği," *Yeni Medya Çalışmaları* içinde, der. M. Binark, Dipnot.
- Göle, N., der. (2000) *İslamın Kamusal Yüzleri*, İstanbul: Metis.
- Gönüllü, A. (2005) "Contemporary Women's Activism in Engendering The Political Agenda: A Case Of Legal Reform In Turkey," ODTÜ, Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı yüksek lisans tezi.
- Günel, A. (2009) "Gülnur Acar-Savran ile söyleşi: Sol Hâlâ Patriarkayı 'Kadın Sorunu' Olarak Görüyor," *Birikim*, Ağustos-Eylül, sayı: 244-5; s. 115-23.
- Hassim, S. (2005) "Voices, Hierarchies and Spaces: Reconfiguring The Women's Movement In South Africa," *Politikon*, Kasım, sayı: 32(2), s. 175-93.
- Hausman, M. ve Sauer, B., der. (2007) *Gendering the State in the Age of Globalization: Women's Movement and State Feminism in Post-industrial Democracies*, Rowman and Littlefield Publishers.
- Heinrich Böll Stiftung (2007) *Toplumsal Cinsiyet ve Siyaset Atölyesi, Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği Yayını, s. 56-68.
- Hester, E. (2005) "A Dangerous Liaison/Feminism and Corporate Globalization," *Science & Society*, sayı: 69:3, Temmuz, s. 487-518.
- Hosford, W.S. ve Kozol, W., der. (2005) "Introduction," *Just Advocacy?: Women's Human Rights, Transnational Feminisms, and the Politics of Representation*, s. 1-29, Rutgers University Press.
- Htun, M.N. (2006) Women, Political Parties and Electoral Systems in Latin America, *Women in Parliament Beyond Numbers: A Revised Edition*, der. J. Ballington ve A. Karam, International IDEA Publications.
- İlerici Kadınlar Derneği (1996) *Ve Hep Birlikte Koştuk*, Açık.
- İlkkaracan, İ., der. (2010) *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği ve İTÜ BMT-KAUM ortak yayını.
- İlyasoğlu, A. ve Akgökçe, N., der. (2001) *Yerli Bir Feminizme Doğru*, Sel.
- İRİS Eşitlik Gözlem Grubu (2007) *Kamuda Yönetici Kadınlar*, yay. haz. N. Ataman, M. Göçek.
- Işık, N. (2002) "1990'larda Kadına Yönelik Aile İçi Şiddetle Mücadele Hareketi içinde Oluşmuş Bazı Gözlem ve Düşünceler," *90'larda Türkiye'de Feminizm*, der. A. Bora ve A. Günel, İstanbul: İletişim.

- Kadın Sığınakları Kurultayı raporları, <http://www.siginaksizbirdunya.com>.
- Kardam, F. vd (tarihsiz) *The Dynamics of Honor Killings in Turkey: Prospect for Action*, UNDP ve UNFPA yayını.
- Kardam, N. (2005) *Turkey's Engagement with Global Women's Human Rights*, Aldershot: Ashgate Publishers.
- Kardam, N. (2007) *A Critical Assessment of the National Women's Machinery of Turkey*, EU MEDA Programı, Ekonomik Yaşamda Kadının Rolü Projesi için hazırlanmış rapor.
- Kardam, N. ve Ertürk, Y. (1999) "Expanding Gender Accountability? Women's Organizations and the State in Turkey," *The International Journal of Organization Theory and Behaviour*, sayı: 2(1 ve 2), s. 167-97.
- KASAUM (2000) *Eğitim Yoluyla Güçlenme*, Ankara Üniversitesi Kadın Araştırmaları Merkezi (KASAUM) yayını.
- KEİG Platformu (2009) *Türkiye'de Kadın Emegi ve İstihdamı: Sorun Alanları ve Politika Önerileri*, <http://www.keig.org/yayinlar/keig%20platformu%20politika%20raporu.pdf>.
- Kerestecioğlu, İ.Ö. (2004) "The Women's Movement In 1990's: Demand For Democracy and Equality," *The Position Of Women In Turkey And In European Union: Achievements, Problems, Prospects*, İstanbul: KA-DER.
- KESK (Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu) (2004) "Sözümüzü Örgütleyoruz, Hayatı Değiştiriyoruz," *II. Kadın Kurultayı Sonuç Bildirgesi*, Ankara.
- KESK (1998) *I. Kadın Kurultayı*, Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu Yayını, Ankara.
- Kocabıçak, E. (2010) Patriarkanın Toprağında Kapitalizm Kök Salarken: Türkiye'de Son Dönem Sermaye Birikim Stratejisi ve Kadınlar," *Tülay Arın'a Armağan: İktisat Yazıları*, der. S. Sarıca, s. 137-89, Belge.
- Koğacıoğlu, D. (2004) "The Tradition Effect: Framing Honor Crimes in Turkey," *Differences*, sayı: 15/ 2; s. 118-51.
- Koray, M. (1999) "Türkiye Kadın Hareketinin Soru ve Sorunları," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 361-75.
- Koray, M. (2011) "Avrupa Birliği ve Türkiye'de 'Cinsiyet' Eşitliği Politikaları: Sol-Feminist Bir Eleştiri," *Çalışma ve Toplum*, sayı: 29.
- KSGM (2001) "Türkiye'de Kadın Politikaları ve Kurumsallaşma: Ulusal Mekanizma ile Kamu Kurum ve Kuruluşları ve Sivil Toplum Kuruluşları Arasındaki İlişkiler: Sorunlar ve Çözüm Önerileri," 27-29 Haziran 2001 tarihinde Ankara'da gerçekleştirilen toplantı tutanakları.
- Kulin, A. (2004) *Kardelenler: Çağdaş Türkiye'nin Çağdaş Kızları*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kutluata, Z. (2003) "The Politics of Difference within the Feminist Movement in Turkey as Manifested in the Case of Kurdish Women/Feminist Journals," Boğaziçi Üniversitesi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

- Lyshaug, B. (2006) "Solidarity without "Sisterhood"? Feminism and Ethics of Coalition Building," *Politics and Gender*, sayı: 2, s. 77-100.
- Manisha, D. (2006) "From Autonomy to Solidarities: Transnational Feminist Political Strategies," *Handbook of Gender and Women's Studies*, der. K. Davis, M. Evans ve J. Lorber, s. 457-68, Sage Publication.
- Mazur, A. (2005) "Impact of Women's Participation and Leadership on Policy Outcomes, A Focus on Women's Policy Machineries," UN Expert Group Meeting'e sunulan tebliğ, EGM/EPWD/2005/EP, 5, October 12, 2005.
- McBride, D. ve Mazur, A. (2005) "The Comparative Study of Women's Movement: Conceptual Puzzles and RINGS Solutions," APSA yıllık kongresine sunulan tebliğ, Washington, DC.
- Melucci, A. (1989) *Nomads and Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporaray Society*, der. L. Keane ve P. Mier, Hutchinson Radius.
- Merçil, İ. (2007) "İslam ve Feminizm," *Cinsiyetli Olmak: Sosyal Bilimlere Feminist Bakışlar* içinde, der. Z. Direk, YKY, s. 106-18.
- Mohanty, C.T. (1988) "Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses," *Feminist Review*, sayı: 30, s. 61-88.
- Mohanty, C.T. (2009) *Sınır Tanımayan Feminizm*, çev. Hatice Pınar Şenoğuz, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Mohanty, C.T., Russo, A. ve Torres, L., der. (1991) *Third World Women and the Politics of Feminism*, Bloomington: Indiana University Pres.
- Mojab, S. (1997) "Crossing the Boundaries of Nationalism, The Struggle for a Kurdish Women's Studies," *Canadian Women Studies*, cilt: 17, sayı: 2, s. 68-72.
- Mojab, S. (2000) "Vengeance and Violence, Kurdish Women Recount the War," *Canadian Women Studies*, cilt: 19, sayı: 4, s. 89-94.
- Mojab, S. (2005) *Devletsiz Ulusun Kadınları-Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar*, Avesta.
- Mojab, S. ve Gorman, R. (2007) "Dispersed Nationalism: War, Diaspora and Kurdish Women's Organizing," *Journal of Middle East Women's Studies*, cilt: 3, sayı: 1, s.58-84.
- Molyneux, M. (1998) "Analyzing Women's Movements," *Development and Change*, cilt: 29, s. 219-45.
- Naples, N.A. (2002) "Changing the Terms: Community Activism, Globalization and the Dilemmas of Transnational Feminist Praxis," *Women's Activism and Globalization: Linking Local Struggles and Transnational Politics*, der. N.A. Naples ve M. Desai, s. 3-14, Routledge.
- Naples, N.A. ve Desai, M. (2002) "Women's Local and Translocal Responses," *Women's Activism and Globalization*, der. N.A. Naples ve M. Desai, s. 34-44, Routledge.
- Narayan, U. (1997) *Dislocating Cultures: Identities, Traditions and Third-World Feminism*, Routledge.

- Nicolson, L. (2008) *Identity Before Identity Politics*, Cambridge University Press.
- Nighar, S.K. (2000) "The Women's Movement Revisited: Areas of Concern for the Future," *Global Feminist Politics: Identities in a Changing World*, der. S. Ali ve K. Coate, s. 5-10, W. Goro, Routledge.
- Nighar, S.K. (2002) "The Impact of the Global Women's Movement on International Relations: Has it Happened? What has Happened?" *Common Ground or Mutual Exclusion?*, der. M. Braig ve S. Wolte, s.35-45, Zed Books.
- Outshoorn, J. ve Kantola J., der. (2007) *Changing State Feminism*, Palgrave.
- Özkan, F. (2005) *Yemenimde Hare Var: Düünden Yarına Başörtüsü*, Elest.
- Paker, B. (1988) *Bağır Herkes Duysun*, İstanbul: Kadın Çevresi Yayınları.
- Paletschek, S. (2004) *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, Stanford University Press.
- Push, B. (2000) "Kamusallığa Doğru: Türkiye'de İslamcı ve Sünni-Muhafazakâr Kadın Sivil Toplum Örgütlerinin Yükselişi," *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde, İstanbul: İletişim.
- Rai, S.M., der. (2003) *Mainstreaming Gender, Democratizing State? Institutional Mechanisms for the Advancement of Women*, Manchester University Press.
- Ramazanoğlu, Y. (1999) *Bir Dünyanın Kadınları*, Ekin.
- Ramazanoğlu, Y., der. (2000a) *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadının Tarihi Dönüşümü*, Pınar.
- Ramazanoğlu, Y. (2000b) "Yol Ayrımında İslamcı ve Feminist Kadınlar," *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadının Tarihi Dönüşümü* içinde, s.139-69, Pınar.
- Ramazanoğlu, Y. (2004) "Cumhuriyetin Dindar Kadınları," *İslamcılık: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İletişim, cilt: 6, s.804-12.
- Reinmann, C. (2002) "Engendering the Field of Conflict Management: Why Gender Does Not Matter! Thoughts from a Theoretical Perspective," *Common Ground or Mutual Exclusion? Women's Movement and International Relations* içinde, der. M. Braig ve S. Wolte, s. 99-128, Zed Books.
- Roy, O. (2002) *Küresel İslam*, çev. H. Bayrı, Metis.
- Ruppert, U. (2002) "Global Women's Politics: Towards the Globalizing of Women's Human Rights?", *Common Ground or Mutual Exclusion? Women's Movement and International Relations*, der. M. Braig ve S. Wolte, s. 147-79, Zed Books.
- Saktanber, A. ve Çorbacıoğlu G. (2008) "Veiling and Headscarf-Scepticism in Turkey," *Social Politics*, cilt: 15, sayı: 4, s. 514-8.
- Saktanber, A. (2001a) "Kemalist Kadın Hakları Söylemi," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm* içinde, cilt: 2, İletişim.
- Saktanber, A. (2001b) "Türkiye'de Müslüman Olarak 'Öteki'ye Dönüşmek: Türk Kadınları İslamcı Kadınlara Karşı," *Tezkire*, sayı: 10, Kadın ve Beden Siyaseti Özel Sayısı, Şubat-Mart, s. 64-93.

- Saktanber, A. (2004) "Gündelik Yaşamda Dinin Yeniden Keşfinin Bir 'Aracı' Olarak Kadınlar," *İslamcılık: Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, cilt: 6, s. 813-7, İletişim..
- Sancar, S. (2000) *Siyasal Örgütlerde Cinsiyetçiliğe Karşı Eğitim Rehberi*, KA-SAUM yayını.
- Sancar, S. (2003a) "Üniversitede Feminizm? Bağlam, Gündem ve Olanaklar," *Toplum ve Bilim*, Güz, sayı: 97.
- Sancar, S. (2003b) "Women in State - Politics and Civil Society," *Bridging Gender Gap in Turkey: A Milestone Towards Faster Development and Poverty Reduction* içinde, der. F. Acar, Poverty Reduction and Economic Management Unit, Europe and Central Asia Region (World Bank, Country Gender Assessment Report of Turkey), <http://siteresources.worldbank.org/INTECA-REGTOPGENDER/Resources/TurkeyCGA.pdf>.
- Sancar, S. (2004a) "Otoriter Türk Modernleşmesinin Cinsiyet Rejimi," *Doğu Batı: İdeolojiler II*, s. 29.
- Sancar, S. (2004b) "Kadınların Sözü ve Kadınlar için Politika," *Kadın Başımıza-Yerel Yönetimlerde Kadın Katılımı ve Temsili Kampanyası 2003-2004* içinde, KA-DER-Ankara ve KASAUM Yayınları.
- Sancar, S. (2005) "Türkiye'de Kadınların Hak Mücadelesini Belirleyen Bağlamlar," <http://www.stgm.org/docs/1194972787Kadin%20Hareketi-Serpil%20Sancar.doc>.
- Sancar, S. (2006) "Gender Profile Report: Turkey," JICA (Japon Araştırma Enstitüsü), <http://www.jica.go.jp/english/global/gend/back/pdf/e06tur.pdf>.
- Sancar, S. (2008a) "Ortak Gündem Politikasının Başarıları ve Sorunları," *Amargi*, sayı: 9, Yaz, s. 11-2.
- Sancar, S. (2008b) "Siyasal Katılım," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri* içinde, (M. Tan, Y. Ecevit ve S. Acuner ile birlikte) İstanbul: TÜSİAD ve KAGİDER yayını, (TÜSİAD 2000 tarihli raporun güncellenmesi).
- Sancar, S. (2009) *Erkeklik: İmkânsız İktidar! Ailede, Piyasada ve Sokakta Erkekler*, İstanbul: Metis.
- Sancar, S. (2009a) "Sol'suz Zamanlarda Feminizm," *Feminist Politika*, sayı: 1, Kış, s. 36-8.
- Sancar, S. (2009b) "Türkiye'de Feminizm ve Kadın Hareketi," söyleşi, *Cogito: Feminizm Özel Sayısı*, sayı: 58, Bahar, s. 245-58.
- Sancar, S. (2011) "Feministler: Temsilcisi Parlamento'ya Giremeyen Tek Kesim," *Görüş*, sayı: 67, Mayıs; s.10-5.
- Sayan Cengiz, F. (2011) "Bir 'Yeni Sosyal Hareket' Olarak Türkiye'de 1980 Sonrası Feminist Hareket: Değerler Değişimi mi Alternatif Dinamikler mi?," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler*,

- Kazanımlar*, der. H. Durudoğan, F. Gökşen, B.E. Oder, D. Yüksek, Koç Üniversitesi Yayınları.
- Sayılan, F. (1996) "Kadınların Sözü ve Parti," *ÖDP Tartışmaları*, Alan.
- Sema (1996) "Kürt Kadın Kimlikleri," *Roza*, sayı: 2, Mayıs-Haziran.
- Sema (1998) Kolonyalist Türk Feminizmi, *Jujin*, sayı: 7, Ağustos.
- Sharhza, M. (2005) *Devletsiz Ulusun Kadınları- Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar*, Avesta.
- Shirin, M.R., der. (2003) *Mainstreaming Gender, Democratizing State? Institutional Mechanisms for the Advancement of Women*, Manchester University Press.
- Shirin M.R. (2004) "Gendering Global Governance," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 6: 4, Aralık, s. 579-601.
- Sikoska, T. ve Kardam, N. (2000) "Introduction," *Engendering the Political Agenda: The Role Of State, Women's Organizations And The International Community*. Dominican Republic: INSTRAW.
- Simel, E. ve Cindoğlu, D. (1999) "Women's Organizations in 1990s Turkey: Predicaments and prospects," *Middle Eastern Studies* 35, sayı: 1.
- Sineau, M. (2006) "The French Experience: Institutionalizing Parity," *Women in Parliament Beyond Numbers: A Revised Edition*, der. J. Ballington ve A. Karam, s. 122-31, International IDEA Yayınları.
- Spivak, G.C. (1990) *The Post-Colonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*, der. S. Harasym, New York ve Londra: Routledge.
- Stienstra, D. (2000) "Making Global Connections Among Women 1970-99," *Global Social Movement*, der. R. Cohen ve S.M. Rai, The Athleon Press, s. 62-82.
- Şahin, K. (2001) "Cihan Aktaş Hikâyelerinde İslamcı Kadının Temsili," *Tez-kire*, Sayı: 10: Kadın ve Beden Siyaseti Özel Sayısı, Şubat-Mart, s.143-9.
- Şefkatli Tuksal, H. (2001) Sünni Muhafazakâr Çevrelerde Kadın Politikası Üretmenin Güçlükleri, *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde, der. S. Yerasimos, s.488-503, İletişim.
- Şefkatli Tuksal, H. (2004) "İslamcı Erkekliğin İnşası-Geleneksel Rollerin İhyası," *Toplum ve Bilim*, sayı: 101, s. 81-9.
- Şefkatli Tuksal, H. (2006) *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*, 3. Baskı, Ankara: Kitabiyat.
- Şefkatli Tuksal, H. (2008) "Türkiye'de Müslüman Kadının Değişen Halleri," *Cinsiyet Halleri: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Sınırları*, der. N. Mutluer, s. 31-44, Varlık.
- Şişman, N. (2000) "Türkiye'de Çağdaş Kadınların İslamcı Kadın Algısı," *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadının Tarihi Dönüşümü*, der. Y. Ramazanoğlu, s.113-39, Pınar.

- Şişman, N. (2004) *Kamusal Alanda Başörtülüler: Fatma Karabıyık Barbarasoğlu ile Söyleşi*, Timaş.
- Şişman, N. (2005) *Küreselleşmenin Peçesi İslam'ın Peçesi*, Küre.
- Şişman, N. (2006) *Emanetten Mülke: Kadın, Beden, Siyaset*, İz.
- Şişman, N. (2009) *Başörtüsü: Sınırsız Dünyanın Yeni Sınırı*, Timaş.
- Taşdemir, S. (2007) "The Awakening of Kurdish Women Within Kurdish Nationalist Movement: Women as Subject, Women as Symbol?", İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınlanmamış yüksek lisans tezi.
- TCK Kadın Çalışma Grubu (2003) *Kadın Bakış Açısından Türk Ceza Kanunu*, Kadının İnsan Hakları, Yeni Çözümler Vakfı (WWHR-New Ways), İstanbul.
- TCK Kadın Çalışma Grubu (2005a) *Turkish Civil and Penal Code Reforms from a Gender Perspective: The Success of Two Nationwide Campaigns*, <http://www.kadinininsanhaklari.org/yayinlar.php>.
- Tekeli, Ş. (1989) "I. Kadın Kurultayı'nın Ardından," *Birikim*, sayı: 2, Haziran.
- Tekeli, Ş. (1989) "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Kurtuluş Hareketinin Gelişmesi," *Birikim*, sayı: 3, Temmuz.
- Tekeli, Ş. (1998) "Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde, der. A. Berktaş Hacımirzaoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı.
- Tekeli, Ş., der. (1990) *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İletişim.
- Timisi, N. ve Gevrek, M. (2002) "1980'ler Türkiye'sinde Feminist Hareket: Ankara Çevresi," *90'larda Türkiye'de Feminizm*, der. A. Bora ve A. Günel, İletişim.
- Toksöz, G. (2004) "Sayımız Çok Az: Sendikalarda Kadınlar," *Neoliberalizmin Tabirbatı: Türkiye'de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet*, der. N. Balkan, S. Savran, s.234-53. Metis,
- Toksöz, G. (2007) *Türkiye'de Kadın İstihdamı Durum Raporu*, ILO yayını.
- Toksöz, G. ve Erdoğan, S. (1998) *Sendikacı Kadın Kimliği*, İmge.
- Tourene, A.(1981) *The Voice and Eye: An Analysis of Social Movements*, Cambridge University Press.
- True, J. (2003) "Mainstreaming Gender in Global Public Policy," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 5(3), s. 368-96.
- Turam, B. (2008) "Secularist Activism versus Pious Non-Resistance, Turkish Women Divided by Politics," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 10:4, s. 475-94.
- Türkmen, B. (2007) "Toplumsal Proje ve Kadınlık Deneyimi: İslamcı Kadın Tarafından Yeniden Tanımlanan Mahrem," *Cinsiyetli Olmak: Sosyal Bilimlere Feminist Bakışlar* içinde, der. Z. Direk, YKY, s. 106-18.

- Uçan Süpürge (2004) "CEDAW Sivil Toplum Forumu-Atölye Çalışması," Uçan Süpürge ve British Council yayını.
- Uluslararası Aile Konferansı (2010) "Din, Gelenek ve Modernite Bağlamında Bir Değer Olarak Aile: Sonuç Bildirgesi," erişim tarihi: 3 Aralık 2010 (Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı) <http://www.gyv.org.tr/index.php/main/component/option/frontpage/content/3151>.
- Üstün, İ. (2006) "Yerel Siyaset Yapmak: 'Küçük' Meselelere Gönül İndirmek," *Amargi*, Yaz, sayı: 1, s. 70-2.
- Üstün, İ. (2008) Kadın Koalisyonundan 2009 Yerel Seçimlerine, *KAZETE*, sayı: 68, Ocak.
- Vargas, V. ve Wieringa, S. (1998) "The Triangle of Empowerment: Processes and Actors in The Making Of Public Policy For Women," *Women's Movement and The Public Policy In Europe, Latin America And the Caribbean* içinde, der. N. Lycklama, V. Vargas, S. Wieringa, Garland Publishing.
- Vickers, J. (2006a) "When Women Are Allies: Can We Make 'Women-Friendly' Democracies out of Patriarchal Nation-States?," IPSA 2006 Kongresi'ne sunulan tebliğ.
- Vickers, J. (2006b) The Problem with Interest: Making Political Claim for 'Women', *The Politics of Women's Interest: New Comparative Perspectives*, der. L. Campbell ve L. Hills, Routledge.
- Vickers, J. (2006c) "Bringing Nations in: Some Methodological and Conceptual issues in Connecting Feminism with Nation and Nationalisms," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 8:1, s. 84-109.
- Volpp, L. (2001) "Feminism Versus Multiculturalism," *Columbia Law Review*, cilt: 101: 1181.
- Wallace Scott, J. (2005) *Parite: Sexual Equality and the Crisis of French Universalism*, University of Chicago Press.
- Walby, S. (2005) "Introduction: Comparative Gender Mainstreaming in Global Era," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 7(4), s. 453-70.
- Weir, A. (2008) "Global Feminism and Transformative Identity Politics," *Hypatia*, cilt: 3, sayı: 4, Ekim-Aralık.
- Wichterich, C. (2002) "Accommodation of Transformation? Women's Movement and International Relations. Some Remarks on Marysia Zalewski and Nighar Said Khan's Contribution," *Common Ground or Mutual Exclusion?*, der. M. Braig ve S. Wolte, s. 46-52, Zed Books.
- Yalçın-Heckmann, L. ve van Gelder, P. (2000) "90'larda Türkiye'de Siyasal Söylemin Dönüşümü Çerçevesinde Kürt Kadınların İmajı: Bazı Eleştirel Değerlendirmeler," *Vatan, Millet, Kadınlar* içinde, der. A.G. Altınay, s. 308-38, İstanbul: İletişim.

- Yılmaz, İ. (2006) “1990 Sonrası Türkiye’de Demokratikleşmeye Kadın Hareketinin Etkisi: TCK Kadın Platformu Örneği,” İstanbul Üniversitesi yayınlanmamış yüksek lisans tezi.
- Young, I.M. (2002) *Inclusion and Democracy*, Oxford University Press.
- Yüksel, M. (2006) “The Encounter of Kurdish Women with Nationalism in Turkey,” *Middle Eastern Studies*, cilt: 42, sayı: 5, s.777-802.
- Zihnioğlu, Y. (2004) *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası*, Metis.

Önemli web adresleri:

amargi feminist dergi <http://amargi.org.tr>

Bianet-kadın penceresi, www.bianet.org

Feminist Politika <http://www.sosyalistfeministkolektif.org/>

<http://www.feministyaklasimlar.org>

<http://www.istanbulfeministkolektif.org>

<http://www.kazete.com.tr>

<http://www.pazartesi.org>

KASAUM yayını feminist e-dergi/ fe dergi <http://cins.ankara.edu.tr/20111.html>

www.filmmor.com

www.kaosgl.org

www.ucansupurge.org